

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abbasov Səbuhi Mübariz OĞLU

**“Aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarəti”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı **060403 “Maliyyə”**.

İxtisaslaşma **Maliyyə nəzarəti və audit**.

Elmi rəhbər:

i.f.e.d. G.Q.Məmmədova

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n. dos. Z.H.İbrahimov

Kafedra müdiri

i.e.d. prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
FƏSİL I : AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	8-37
1.1. Aqrar-sənaye müəssisələri və maliyyə nəzarəti haqqında ümumi anlayışlar.....	8-16
1.2. Korporativ maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılmasının nəzəri əsasları.....	16-26
1.3. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksi sisteminin fəaliyyət istiqamətləri.....	26-37
FƏSİL II : AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN APARILMASININ TƏDQIQI VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	38-65
2.1. Korporativ maliyyənin idarə olunması sistemində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri.....	38-45
2.2. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili.....	45-56
2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti və bu fəaliyyətə maliyyə nəzarətinin strukturları.....	56-65
FƏSİL III : AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN PRESPEKTİVİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	66-86
3.1. Müəssisələrdə korporativ maliyyə nəzarətinin əsas problemləri və onların həlli yolları.....	66-73
3.2. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye sektoruna obyektiv nəzarəti təmin etmək üçün atılan addımların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	73-80
3.3. İnkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye müəssisələrində nəzarət mexanizminin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri.....	80-86
NƏTİCƏ.....	87-91
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	92-94

GİRİŞ

Ölkəmizdə bazar münasibətləri şəraitində inkişaf edən iqtisadi münasibətlərin mövcudluğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki , kənd təsərrüfatının , o cümlədən aqrar-sənaye sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi dövlətin prioriteti kimi çıxış edir. Bildiyimiz kimi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yolunda addımlar illərdir atılır , ancaq hal-hazırda aqrar-sənaye sektoru ölkə başçısı tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqaməti kimi seçilmişdir. Buna sübut kimi isə 11.02.2004 cü ildə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafının dövlət proqramı” zəminində regionlarda məhz aqrar sektorun inkişafı üçün infrastrukturun yaradılması , yeni aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması məqsədi ilə dövlətin sahibkarlara köməkliklər göstərməsi və başqa bir sıra dövlət proqramlarını göstərmək olar. Bu sektorun inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin yerli istehsal sayəsində ödənilməsiylə yanaşı xaricdən ərzaq idxalının azaldılması (nəticə etibarı ilə bu xarici ərzaq məhsullarından asılılığın tam aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaq) və xarici bazara kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılmasıdır. Təsadüfi deyil ki, ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkənin ərzaqla təmin edilməsini iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətlərindən biri kimi qəbul etmişdir.

Hər bir sahədə olduğu kimi aqrar-sənaye müəsisələrində də maliyyə vəziyyətinin səmərəliliyinin artırılması , fəaliyyətin şəffavlığının təmin edilməsi üçün maliyyə nəzarəti tədbirləri kompleks şəkildə keçirilir. Aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarəti birbaşa maliyyə münasibətləri və maliyyə vəziyyətləri haqda fikir formalaşdırmağa istiqamətləndiyindən bu mövzunun araşdırılması , müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri ilə müqayisə edilməsi, problemlərin aşkar edilməsi və bu problemlərin aradan qaldırılması üsullarının işlənib hazırlanması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə nəzarəti özü dövlətin iqtisadi nəzarətinin ən mühüm forması kimi çıxış edir. Mütləq şəkildə dövlət iqtisadi tənzimləmələr aparır və bu tənzimləmələr də problemsiz ötürür. İqtisadi şəraitlərdə , xüsusilə də bazar iqtisadiyyatında maliyyə prosesi bir

sıra təsirlərə məruz qala bilər. Bunun nəticəsi kimi dövlət tənzimlənməsinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün iqtisadi nəzarət anlayışı yaradılmışdır. Maliyyə nəzarəti özünü iqtisadiyyatın hər bir sahəsində göstərir, bu səbəbdən də maliyyə nəzarəti kənd təsərrüfatı kimi bu qədər iqtisadi əhəmiyyətə sahib sahədən də yan ötə bilməz.

Tədqiqat işinin aktuallığı : Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı bir sıra yerli və dünya bazarında qabaqcıl rol oynayan qlobal aqrar-sənaye komplekslərinin maliyyə məlumatları, maliyyə nəzarətinin strukturu və maliyyə nəzarəti nəticəsində formalaşmış yekun rəylərin məzmunu araşdırılmışdır. Bu mövzunun əhəmiyyətli olmasının ən əsas səbəbi aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin düzgün aparılması birbaşa bu müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinə istiqamətlənmiş olmasından irəli gəlir. Aqrar-sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti isə birbaşa ölkə iqtisadiyyatına təsir edir. Qeyri-neft sektoruna diqqətin bu qədər artdığı son günlərdə bilavasitə kənd təsərrüfatı sahəsi ən əsas diqqət və qayğı mərkəzi olmuşdur. Bu isə özünü Azərbaycan Respublikası iqtisadi siyasətinin mühim istiqamətlərindən biri kimi biruzə verir. Təsadüfi deyildir ki, prezidentimiz ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı hökumət təşkilatlarına daima öz tapşırıqlarını verir, həmçinin davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri müəyyən edilməsi, müvafiq dövlət proqramlarının yaradılmasına dair göstərişlərini irəli sürür.

Maliyyə nəzarətinin sistemli təşkili məsələsi aqrar-sənaye müəssisələrində ən əsas aktual məsələ kimi çıxış edir. Aqrar-sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı aşağıdakı səbəblərə görə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır:

1. Bu sektorun inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin yaradılması üçün ən mühüm addımdır.
2. Aqrar-sənaye sektoru üçün perspektivli iqlim şəraitinə və torpağa sahib olduğumuzdan bu sahə yeni komplekslər yaradılaraq iş yerlərinin açılmasına çox böyük imkan yaradır. Bu da öz növbəsində məşğulluq probleminin aradan qaldırılması üçün atılmış bir addım kimi qiymətləndirilə bilər.

3. Qeyri neft sektorunda ixracın artırılması üçün ən optimal variant olduğundan kənd təsərrüfatı ixracatın inkişaf etdirilməsi üçün ən böyük potensiala sahibdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi : Aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin öyrənilməsinin müasir vəziyyətinə nəzər salarkən görürük ki, maliyyə nəzarəti anlayışı günümüzdə bir sıra iqtisadçı alimlərin öz əsərlərində tədqiqat obyektı kimi istifadə edilmişdir , bu da nəzarətin maliyyə işində önəmini vurğulamaq üçün çox əsaslı bir sübut sayıla bilər. Maliyyə nəzarəti sahəsinin nəzəri əsasları , müasir vəziyyəti və inkişafına dair məsələlər Ə.Ələkbərovun , D.Bağırovun , İ.M.Mahmudovun , H.A.Cəfərlinin , Ş.B.Allahverdiyevin , K.S.Qafarovun , İ.Abbasovun və bir sıra digər iqtisadçı alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Aqrar-sənaye komplekslərinin təşkil edilməsi , bu müəssisələrdə maliyyə struktrunun formalaşdırılması , ümumilikdə aqrar sahənin iqtisadiyyatının təşkil və strukturları ilə bağlı məsələlərə isə İ.Ş.Qarayevin, İ.H Alıyevin, S.V.Salahovun , R.M.Rüstəmovun , Ə.H.Hacıyevin , İ.V.Əhmədovun və sair alimlərin əsərlərində əks etdirilmişdir.

Tədqiqat mövzusunun məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin qarşısında əsas məqsəd kimi aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarətinin aparılmasının müasir vəziyyətinin tədqiq edilməsi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi durur. Nəticə etibarı ilə aqrar-sənaye müəssisələrində aparılan maliyyə nəzarətinin nə dərəcə effektiv olması və gələcək səmərəsinin artırılması üçün hansı addımların atılmasının zəruri olduğunu müəyyən etmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Mövzunun araşdırılması zamanı bir sıra mühim vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən əsas aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətlərinin araşdırılması.
2. Milli aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti ilə müqayisəli təhlil edilməsi.Və bu mövzunun şəffav bir şəkildə tədqiq edilməsi.
3. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin rolunun dərinlən araşdırılması.

4. Maliyyə nəzarəti ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin qeyd edilməsi və həlli yollarının təklif edilməsi.

5. Aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işləyib hazırlanması.

Dissertasiya araşdırılmasının obyektı və predmeti : Araşdırmanın tədqiqat obyektı kimi müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin strukturu, təşkil olunması , aparılması və əhəmiyyəti çıxış edir. Daha dəqiq desək , Azərbaycanda aqrar-sənaye müəssisələrinin yaradılması, fəaliyyəti , bu müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin quruluşu, maliyyə nəzarəti prosesinin inkişaf etdirilməsi və bu yolda atılan addımlar, kənd təsərrüfatında maliyyə nəzarətinin üzləşdiyi problemlər və sair belə obyektlərə aid edilir. Tədqiqatın yekununda səmərəli nəticənin əldə olunması məqsədi ilə araşdırmanın tətbiq olunduğu sahələr əsasən Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye müəssisələri olmuşdur . Lakin bununla yanaşı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrin aqrar-sənaye kompleksləri də dissertasiyada tədqiqatın predamenti kimi çıxış etmişdir. Mövzunun araşdırılması zamanı Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi əsas statistik məlumatlarla yanaşı ayrılıqda bir sıra aqrar-sənaye müəssisələrinin statistik məlumatları , Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi , yerli və xarici nəşrlər o cümlədən elmi jurnallar və məqalələr , həmçinin internet saytlarındakı məlumatlardan informasiya bazası kimi əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Dissertasiya işinin *birinci fəsili* olan nəzəri bölməsində metodoloji və nəzəri əsasların təhlil edilməsi üçün deduksiya , induksiya və müqayisə metodu tətbiq edilmişdir. Dissertasiya işinin *ikinci fəsili* müasir vəziyyətin təhlili mövzusunda olduğundan bu bölmədə əsasən empirik tədqiqat metodu , müqayisə və statistik metod tətbiq edilmişdir. Dissertasiya işinin *üçüncü fəsilində* mövzuya təkmilləşdirilmə və inkişaf istiqamətləri aspektindən nəzər salındığından burada analiz , sintez və müqayisə metodları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Əsas elmi yenilik kimi mövcud şəraitdə ölkəmizdə və dünya dövlətlərində aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətlərinin müqayisəli təhlil edilməsi və cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi məsələsi durur. Ümumilikdə isə tədqiqatın nəticəsində aşağıdakılara nail olunmuşdur.

1. Aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması üçün beynəlxalq təşkilatların və İEÖ-in təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiq edilməsi yolları araşdırılmışdır.
2. Müasir iqtisadi şəraitdə aqrar-sənaye sektorunda mühasibat uçotunun səmərəliliyi tədqiq edilmiş və qiymətləndirilmişdir.
3. Xüsusilə aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətinin davamlı inkişafına nail olunması üçün zəruri olan məsələlər araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiq edilən mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki , araşdırma zamanı toxunulan məsələlərin həlli birbaşa praktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki , maliyyə nəzarətinin lazımi formada aqrar-sənaye müəssisələrində tətbiq edilməsi istər təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarət , istərsə də optimal idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün əvəzsiz rola malikdir.

Tədqiqat nəticələrinin aprobasiyası: Qeyd edək ki , tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş fikir və təkliflərin yerli aqrar-sənaye müəssisələrində sınaqdan keçirilməsi praktiki olaraq mümkün olmamışdır.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işinin həcmi 100 (yüz) səhifə təşkil edir. Və bura giriş bölməsi , hər biri üç mövzudan ibarət olan üç fəsil, nəticə , və dissertasiya işinin yazılması zamanı istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı daxil edilir.

FƏSİL I . AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Aqrar-sənaye müəssisələri və maliyyə nəzarəti haqqında ümumi anlayışlar

Aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarəti mövzusunun araşdırılmasından əvvəl əsas iki mühüm suala cavab vermək məqsədəuyğun olardı:

1. Aqrar-sənaye nədir? Onun yaranması , inkişaf tarixi və bu günkü vəziyyəti necə xarakterizə olunur?
2. Maliyyə nəzarəti nədir? Maliyyə nəzarətinin funksiyası, predmenti, obyektı və növləri hansılardır?

Aqrar-sənaye dedikdə kənd təsərrüfatı və sənayenin kompleksli şəkildə fəaliyyəti başa düşülür. Aqrar-sənaye bitki və heyvan məhsullarının istehsalı ilə xarakterizə olunan, onların keyfiyyət və verimliliyinin yüksəldilməsi , bu məhsulların münasib şəraitdə mühafizəsi, emal edilib hazırlanması və sonunda bazara çıxarılması ilə məşğul olan iqtisadi təsərrüfat sahəsi kimi xarakterizə olunur. Başqa sözlə insan qidası ola biləcək və iqtisadi dəyərə sahib olan hər növ bitki və heyvan məhsullarının yemləmə, yetişdirmə, qoruma və s. əhatə edən fəaliyyət növüdür. Aqrar-sənaye əsasən bitkiçilik və heyvandarlıq olmaqla iki istehsalat növündən ibarətdir.

Kənd təsərrüfatı insanların kütləvi təsərrüfat fəaliyyətinə keçdiyi zamanlardan xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Daş dövründə əsas fəaliyyət sahəsi olan ovçu və toplayıcı qrupları qonşuluq icmasının yaranmasının ilk mərhələlərində yerini aqrar fəaliyyətlə məşğul olan ilk icmalara verdi – kənd təsərrüfatı da məhz bu zaman yaranmışdır. Kənd təsərrüfatının yaranma tarixi müasir günümüzdən 10.000 il öncəyə yəni e.ə 8-ci minilliyə təsadüf edir. Böyük sənaye inqilabına qədər aqrar sahə insanların ən əsas fəaliyyət sahəsi olmuşdur. Sənaye inqilabından (insanların kənd təsərrüfatı toplumundan sənaye toplumuna keçməsindən) sonra ən mühim sektor kənd təsərrüfatına əsaslanan sənaye olmuşdur, yəni ki aqrar-sənaye . Onu da

qeyd edək ki, sənaye inqilabına təsadüf edən tarixlərdə fiziokrat iqtisadi məktəbinin nümayəndələri iqtisadiyyatın əsas dayağı kimi kənd təsərrüfatını götürmüşdülər.

Müasir zamanda aqrar sektorda texnologiyanın tətbiqi nəticəsində böyük inkişaf və dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Bu iş gücünə tələbi azaldan yeni texnologiya məhsulu avadanlıq və maşınlar istehsalatda verimliliyi artırsa da yekunda işsizliyin artmasına gətirib çıxarır. Hal-hazırda dünyada ən çox istehsal olunan məhsullar arasında çəltik , qarğıdalı və buğda əsas yer tutur. İnkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı inkişaf etməkdə olan bir çox dövlət əsasən bu sektora diqqət ayırır və yatırım edir. Aqrar sektorda bu yatırımların ən böyük payı isə buğda , qarğıdalı , çəltik , soya və süd istehsalına gedir. Yenə də buna baxmayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan yatırımların çoxu nəticə etibarı ilə qeyri effektivdir və ətraf-mühitə zərər verir. Xüsusilə də istehsalatda istifadə edilən mexanikləşmə və süni gübrələrin populyarlaşması ekologiyaya böyük zərər verməklə yanaşı su kirliliyi də başda olmaqla bir sıra problemlərin ortaya çıxmasına səbəbiyyət verir. Ancaq hal hazırda bu ekoloji problemlərin artması və qlobal istiləşmənin sürətlənməsi , həmçinin bir sıra anormal təbiət hadisələrinin baş verməsi aqrar sektorda mexanikləşmə və süni gübrə istifadəsini böyük bir ölçüdə azaltmışdır. Bütün bu zərərlərə baxmayaraq təsərrüfatda istifadə edilən traktor kimi maşınlar istehsalatı böyük bir ölçüdə artırmışdır və daha çox ərzaq məhsulunun insanlar üçün istehsal edilməsinə imkan yaratmışdır. Xüsusilə ilkin təsərrüfat alətləri texnologiyanın təsiri ilə yerini müasir maşınlara verdiyi 20-ci əsr boyunca aqrar sektorda inqilabi artım müşahidə olunmuşdur. Hətta Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerləşən Milli Mühəndislik Akademiyasına görə aqrar sektordakı mexanikləşmə dünyanın yaşadığı 20 inqilabdan biridir. Əlavə olaraq, 1999-cu ilin məlumatlarına görə müasir texnologiya sayəsində bir fermer 130 dan daha çox insanı ərzaqla təmin edə bilər. 21-ci əsrin texnologiyası sayəsində isə genetik çarpazlaşdırma metodu ilə təsərrüfatda növlərin artırılmasına nail olunmuşdur. Bu da öz növbəsində istehsalın verimliliyinin artırılmasında xüsusi rolu olan effektlərdən biri kimi qəbul edilir.

İstehsalatda ətraf mühitə vurulan zərərin azaldılması üçün alternativ kimi yaradılan və ilk dəfə 20-ci əsrin əvvəllərində Sir Albert Hovard tərəfindən təklif

edilən ekoloji təmiz və zərərsiz kənd təsərrüfatı metodları dünya səviyyəsində xüsusi qlobal marağa səbəbiyyət versə də bahalı olduğuna görə sadəcə yüksək maliyyə səviyyəsində olan dövlətlər tərəfindən istifadə oluna bilər. Bu metodun ən böyük dəstəkçisi Avropa Birliyi olmuşdur. Bu metod 1991-ci ildə Avropa birliyi tərəfindən ədəbiyyata orqanik kənd təsərrüfatı kimi əlavə olunmuş və 2005-ci ildə CAP (Common Agricultural Policy) adlı təşkilatın yaradılması ilə də sürət qazanmışdır. 2007-ci ildə dünyada baş verən iqtisadi proseslərin nəticəsi kimi taxıl istehsalı da başda olmaqla bir çox təsərrüfat məhsullarının qiymətlərinin ani və sürətli artımı ilə müşahidə olundu. Hətta bəzi analitiklər hesab edirlər ki, gələcəkdə qiymətlərin daha da artması istisna edilmir, bu da bir sıra üçüncü dünya ölkələri və Afrikada qida müharibələrinə gətirib çıxara bilər. (Birləşmiş Millətlər Təşkilatına görə 2025-ci ildə Afrika əhalisinin sadəcə 25% inin qida tələbatı qarşılana biləcək.)

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nəzdində fəaliyyət göstərən Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı olan FAO (Food and Agriculture Organization) nun statistik məlumatları əsasında məhsulların təsərrüfatda yerinə nəzər salmaq. Son FAO sənədlərinə əsasən əhəmiyyət dərəcəsinə görə məhsullar aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.1

Dünyada ən çox istehsal olunan məhsullar

Ən çox istehsal olunan məhsullar (milyon ton)	
Taxıl	2263
Şəkər qamışı	1324
Qarpız və yemiş	866
Qarğıdalı	721
Kök bitkiləri	715
Buğda	627
Süd	619
Çəltik	605
Meyvə	503
Kartof	328

Ən çox istehsal olunan məhsullar (milyon ton)	
Ət	259
Şəkər çuğunduru	249
Soya	204
Arpa	154
Bitki yağı	133
Balıq	130
Pomidor	120
Yumurta	63
Paxla	60

Hal-hazırda aqrar-sənaye müəssisələri fəaliyyətini əsasən ticarət məqsədi ilə qurur. Dünya üzərində aqrar-sənaye mərkəzlərində aparılan istehsalın artdırılmasına istiqamətləndirilmiş metodlar coğrafiyadan coğrafiyaya fərqliliklər göstərir. Bunun

ən mühüm səbəbi kimi iqlim şərtləri, fərqli kənd təsərrüfatı siyasətləri, fərqli suvarma texnologiyaları, fərqli gübrəvermə metodları və sair göstərmək olar. Az inkişaf etmiş bir çox ölkədə bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğul olunan mərkəzlər çox kiçik həcmli olub , nadir hallarda ticarət məqsədi ilə istifadə olunur. Bu ölkələrdə fermerlər demək olar ki, həmişə əkin sahələrini böyükbaş heyvan vasitəsi ilə şumlayırlar. Eyni formada gübrələmə prosesi də sadəcə olaraq heyvanların təzəkləri ilə aparılan gübrələmə ilə məhdudlaşır. Dünya ərazisindəki aqrar təsərrüfat sahələrinin fəaliyyəti demək olar ki yarısı bu şəkildə aparılır. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsində əldə olunan məhsulun böyük bir qismi ailələr tərəfindən istifadə olunur çox cüzi bir qismi isə ticarət məqsədi ilə istifadə edilir. Belə təsərrüfatda verimlilik də çox aşağı olur. Bir sıra inkişaf etmiş qərb dövlətləri isə az inkişaf etmiş digər ölkə torpaqlarındakı verimli ərazilərdə çox cüzi əməkhaqqı ilə fermerlər işlədir və məhsulları da aşağı qiymətə digər qərb ölkələrinə satırlar. Bununla yanaşı qərb dövlətlərinin çoxunda, əsasən də inkişaf etmiş ölkələrdə daxili intensiv aqrar-sənaye fəaliyyəti də mövcuddur. Bir çoxu sırf öz ölkəsi ilə xarakterizə olunan məhsulları yetişdirir və bununla da həm daxili həm də xarici bazarda böyük iqtisadi səmərə əldə edə bilir. Buna ən yaxşı misal kimi ABŞ ın Cargill şirkətini göstərmək olar. Avropada kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin sayı ümumi əhalinin 9% ini təşkil edir. Bu göstərici Amerika Birləşmiş Ştatlarında 6 % , İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə 75-80 % , Azərbaycanda isə 30 % təşkil edir. Ümumilikdə isə son statistik məlumatlara görə dünyada 1 milyarddan çox insan aqrar-sənaye sahələrində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasında hökumətin apardığı iqtisadi islahatlar çərçivəsində aqrar sahənin iqtisadiyyatının inkişafı və tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra mühim addımlar atılmışdır. İqtisadi tənzimlənmə dedikdə ölkə daxilində gedən iqtisadi proseslərin dövlətin nəzarəti altında aparılması və xüsusi qanun və qaydalarla tənzimlənməsi məsələlərinə diqqət çəkilir. Bəs iqtisadi tənzimləmələrin ölkə ərazisində tam şəffav və qanunvericiliyə uyğun şəkildə aparılıb aparılmadığı necə müəyyənləşdirilir? Buna nail olmaq üçün iqtisadi nəzarət anlayışından istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasında hər bir müəssisə , həmçinin aqrar-sənaye

müəssisələri iqtisadi nəzarətə cəlb olunur. Aqrar-sənaye müəssisələrində iqtisadi nəzarət maliyyə nəzarəti şəklində təzahür edir.

Maliyyə nəzarəti dedikdə müəssisələrdə pul münasibətləri və maliyyə ilə bağlı məsələlərin işlənməsi , maliyyə prosesinin təşkil edilməsi və maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının düzgünlüyü üzərində nəzarət başa düşülür. Maliyyə nəzarəti maliyyə aləti sayılır və bu alətin əsas funksiyası iqtisadi tənzimlənmə zamanı yaranan uyğunsuzluqları aşkar etmək və aradan qaldırmaqdır. Maliyyə nəzarəti pul münasibətlərinin yarandığı hər bir sahədə tətbiq olunur. Pul fondlarının yaradılması , maliyyə münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşdırılması və uyğunluğunun təhlil edilməsi prosesləri də maliyyə nəzarətinin funksiyalarına aid edilir. Hal-hazırkı şəraitdə maliyyə nəzarətinin tərkibinə bir sıra aşağıdakı istiqamətlər daxil edilir:

1. Dövlət tərəfindən , habelə ümumi şəkildə müəyyənləşdirilmiş iqtisadi qanunlara əməl edilib edilməməsi üzərində nəzarət.
2. Vergi nəzarəti. Vergi nəzarəti dedikdə qısaca vergi ödənişlərinin vaxtında və tam bir şəkildə dövlət büdcəsinə ödənilməsinin və vergi hesablanması dəqiq və şəffaf bir şəkildə aparılması üzərində nəzarət
3. Büdcə və onun tərtib edilməsi məsələləri üzərində nəzarət. Büdcə vəsaitlərinin düzgün və məqsədli şəkildə istifadə edilməsi problemi.
4. İctimai məhsul və milli gəlir. Onların bölgüsü və yenidən bölgüsü məsələsi üzərində nəzarət.
5. Təsərrüfat subyektlərinin o cümlədən müəssisələrin maliyyə nəticələrinin düzgünlüyü üzərində nəzarət.
6. Büdcədən kənar fondlar, onların tərtib edilməsi və icra edilməsi prosesi üzərində nəzarət
7. Qeyri kommərsiya təşkilatlarında xərclərin düzgün bölgüsü və maliyyə fəaliyyətinin üzərində olan nəzarət
8. Mövcud qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə maliyyə fəaliyyətinin qurulmasına nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin predmenti özlüyündə iqtisadi nəzarətin bir kateqoriyası kimi maliyyə nəzarətinin əks etdirdiyi iqtisadi mənasını açıqlamağa kifayət edir. Belə ki, predmentin tərkibinə istehsalla bağlı prosesləri əks etdirən müəssisə və təşkilatların, korporasiyaların və birliklərin ümumi təsərrüfat subyektləri nəzdində istehsal, bölgü və mübadilə prosesi zamanı yaranan maliyyə münasibətlərini daxil etmək lazımdır. Digər bir aspektdən isə bu predmentə dövlət büdcəsi ilə bağlı məsələlərin maliyyəsi, büdcənin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində yaranmış maliyyə münasibətlərini daxil etmək olar. Bunlara əlavə olaraq pul münasibətləri zamanı yaranan maliyyə göstəriciləri, maya dəyəri, müxtəlif növ vergilər, mənfəət və sair kimi amillər də maliyyə nəzarətinin predmenti olaraq qəbul edilə bilər.

Maliyyə nəzarətinin obyektləri dedikdə üzərində nəzarət aparılan təsərrüfat subyektləri başa düşülür. Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyə uyğun bir şəkildə təsis edilmiş və maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir qurum ümumi şəkildə dövlətin iqtisadi siyasətinə uyğun bir şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu təsərrüfat subyektlərinin hər birinin iqtisadiyyatı ümumilikdə dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin və iqtisadi siyasətinin bir parçasıdır, odur ki hər bir subyekt özlüyündə maliyyə nəzarətinə cəlb olunur. Bu ölkədə iqtisadi qanunvericiliyə nə dərəcədə əməl olunmasına, yerli təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış maliyyə münasibətlərinin nə dərəcədə dəqiq və əlverişli olmasına nəzarəti təmin edir. Ümumilikdə isə maliyyə nəzarətinin obyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Dövlət maliyyə nəzarəti. Bu maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar dövlət nəzdində fəaliyyət göstərirlər. Onlara misal olaraq bir sıra hakimiyyət və icraedici orqanlarını, maliyyə və vergi təşkilatlarının bir qismini, bir sıra təftiş komissiyalarını, yerli hakimiyyəti orqanlarının maliyyə xidməti şöbələrini və sair hökumət qurumlarını göstərmək olar.
2. İctimai maliyyə nəzarəti. Bu nəzarətə qarşıya qoyulan maliyyə nəzarəti obyektindən aslı olaraq ayrı-ayrı maliyyə nəzarəti aparmağa hüququ olan fiziki

şəxslər tərəfindən aparılır. Bu cür nəzarət əsasən könüllü şəkildə və əvəzsiz olaraq aparılır.

3. Təsərrüfat daxili maliyyə nəzarəti. Bu cür maliyyə nəzarəti dedikdə hər bir müəssisənin öz daxilində fəaliyyət göstərən maliyyə şöbələri (və ya mühasibatlıq şöbəsi) tərəfindən aparılan nəzarət başa düşülür. Bu zaman maliyyə nəzarəti müəssisənin və onun ayrı-ayrı bölmələrinin daxili iqtisadi fəaliyyətinin və maliyyə nəticələrinin düzgünlüyünə istiqamətlənmiş olur.

4. Müstəqil maliyyə nəzarəti. Bura qanunla müəyyənlanmış qaydada xüsusi lisenziyaya malik olan ayrı-ayrı auditorlar, həmçinin audit şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti aid edilir.

Maliyyə nəzarəti anlayışını nəzəri cəhətdən araşdırmaq üçün onun növlərinə nəzər salmaq məqsəduyğun olar. Maliyyə nəzarəti anlayışı təsərrüfat fəaliyyəti zamanı yaranan əsas pul münasibətləri üzərində nəzarət kimi ümumiləşdirilmiş bir anlayış şəklində xarakterizə olunsada, nəzarət özlüyündə mürəkkəb və çoxşaxəli bir proses olub hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkibində xüsusi bir rola sahibdir. Təsadüfi deyil ki, dünya iqtisadiyyatında əsas maliyyə sektorlarında maliyyə nəzarəti (financial control) və audit fəaliyyəti ilə məşğul olan firmalar xüsusi nüfuza sahibdirlər. Maliyyə nəzarəti bir sıra xüsusiyyətlərinə görə növlər üzrə qruplaşdırılmışdır.

1. Faktiki və sənədli maliyyə nəzarəti.
2. Səyyar və kameral maliyyə nəzarəti.
3. Daxili və xarici maliyyə nəzarəti.
4. Planlı nəzarət və plandankənar nəzarət.
5. Kompleksli və tematik maliyyə nəzarəti.
6. Preventiv, cari və sonradan maliyyə nəzarəti.
7. Digər maliyyə nəzarəti növləri.

İnformasiya ilə necə və hansı mənbədən təmin olunmasına görə maliyyə nəzarəti *faktiki və sənədli* olur. Əgər maliyyə nəzarəti zamanı mövcud maliyyə və uçot sənədləri yoxlanılaraq nəzarət prosesi aparılırsa buna sənədli maliyyə nəzarəti deyilir. Yox əgər nəzarət prosesi faktiki qaydada maddi vəsaitlərin ölçülməsi,

inventarın yoxlanılması , obyektlərin faktiki qaydada təftiş edilməsi ilə aparılırsa buna faktiki maliyyə nəzarəti deyilir. Maliyyə nəzarəti aparılarkən bu iki növün də kompleksli şəkildə işlədilməsi , yəni müəssisədə paralel olaraq həm sənədli həm də faktiki maliyyə nəzarətinin aparılması məqsədəuyğun olur, lakin bəzən də yaranmış şəraitdən aslı olaraq bunların yalnız biri həyata keçirilir. Məsələn, əgər sənədlər təbii hadisələr və ya qəza nəticəsində məhv olmuşdursa və ya maddi vəsaitlər faktiki olaraq əlçatan deyilsə və s.

İnformasiyanın təsərrüfat subyektinin faktiki yerləşdiyi yerdə və ya distant yoxlanılması zamanı yaranan münasibətlərə uyğun olaraq maliyyə nəzarəti *səyyar* və *kameral* olmaqla iki növə bölünür. Bu cür maliyyə nəzarəti əsasən dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına və müfəttişliklərinə xas olur. Kameral yoxlama yoxlanılan obyektə yox maliyyə nəzarətini aparan qurumun yerləşdiyi yerdə həyata keçirilir və adətən yoxlanılan müəssisə tərəfindən təqdim olunan sənədlər əsasında sənədli şəkildə təşkil edilir. Səyyar yoxlama isə yoxlama aparılan müəssisənin faktiki iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olduğu ünvanında aparılır. Səyyar yoxlama kameral yoxlamadan fərqli olaraq həm sənədli həm də faktiki ola bilər.

Nəzarət aparılan təsərrüfat subyekti ilə nəzarəti aparan qurum arasında yaranmış münasibətlərin struktrundan aslı olaraq maliyyə nəzarəti *daxili* və *xarici* nəzarətə bölünür , bunlara əlavə olaraq bəzən iqtisadçılar buraya *qarışıq* maliyyə nəzarətini də aid edirlər. Dövlət tərəfindən habelə digər auditorlar və audit şirkətləri tərəfindən aparılan nəzarətə xarici maliyyə nəzarəti deyilir. Əksinə , maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin özlərinin tabeliyində fəaliyyət göstərən maliyyə və ya mühasibat şöbələri tərəfindən aparılırsa buna daxili maliyyə nəzarəti deyilir. Əgər müəssisənin daxilində ayrıca müşahidə şurası və ya daxili audit şöbəsi habelə təftiş komissiyası fəaliyyət göstərsə onların fəalliyəti xüsusi lisenziya əsasında aparıldığından buna qarışıq maliyyə nəzarəti deyilir.

Dövlət tərəfindən təsis edilmiş vergi müfəttişlikləri və maliyyə nəzarəti orqanları müvafiq olaraq təsərrüfat subyektlərində mütəmadi şəkildə yoxlamalar təşkil edirlər. Bu təftişlərdə yoxlanılacaq müəssisə , yoxlama prosesində iştirak edəcək müfəttişlər , görülməli işlərin proqramı , təftiş prosesi ilə bağlı hər bir

məsələ əvvəlcədən planlaşdırılmış olur. Yoxlama keçiriləcək təsərrüfat subyektini əvvəlcədən xəbərdar etməklə təsərrüfat subyekti yerləşən yerdə aparılan bu cür yoxlamaya *planlı* maliyyə nəzarəti deyilir. Plana daxil edilmədən və əvvəlcədən xəbərdarlıq olunmadan bu prosesin icra edilməsinə isə *plandankənar* maliyyə nəzarəti deyilir.

Nəzarət keçirilən təsərrüfat subyektində yoxlamanın əhatəsinə görə maliyyə nəzarəti *tematik* və *kompleksli* olur. Əgər yoxlama prosesi zamanı müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti hər tərəfli bir şəkildə ələ alınarsa buna kompleksli nəzarət deyilir. Dövlət tərəfindən aparılan yoxlamaların hamısı demək olar ki kompleksli maliyyə nəzarətinə aiddir. Çünki normativ aktlarda və qanunvericilik sənədlərində ancaq kompleksli nəzarət qeyd edilmişdir. Əgər yoxlama zamanı iqtisadi fəaliyyət bütöv bir şəkildə ələ alınmazsa və sadəcə təsərrüfatdaxili bir göstəricinin yoxlanılmasına istiqamətlənərsə buna tematik maliyyə nəzarəti deyilir. Məsələn əmək və məşğulluq məsələlərinə nəzarət, maddi vəsaitlərin düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsinə nəzarət, dövlət əmlakının lazım olan şəkildə qorunmasına nəzarət və sair.

Nəzarət aparılan məsələlərin baş vermə vaxtına görə maliyyə nəzarəti *preventiv*, *cari* və *sonradan* olur. Bunu dövlət büdcəsi üzərində nəzarətin aparılması ilə izah edək: İlkin mərhələdə dövlət büdcəsinin büdcə layihəsinin tərtib edilməsi və müzakirə edilməsi prosesinə olan nəzarət preventiv və ya ilkin maliyyə nəzarəti adlanır. Büdcənin icra edilməsi prosesi üzərində aparılan nəzarətə cari nəzarət deyilir. Son mərhələdə büdcənin icrasının ardından büdcə icrası haqda hesabat tərtib edilir, bu hesabatın nəzərdən keçirilməsi və təsdiq edilməsi məsələlərinə nəzarətə sonradan aparılan maliyyə nəzarəti deyilir.

1.2. Korporativ maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılmasının nəzəri əsasları

Maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hər bir müəssisəyə şamil edilir. Bəzi təsərrüfat subyektlərində təsərrüfat fəaliyyəti korporativ şəkildə yəni ki, iki və daha artıq təsərrüfat subyektinin ortaq fəaliyyət göstərməsi kimi xarakterizə edilir. Bu zaman həmin müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin daha mürəkkəb forması olan korporativ maliyyə nəzarəti sistemi tətbiq

edilir. Belə təsərrüfat subyektlərinə misal kimi aqrar-sənaye komplekslərini , aqrar-sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələri göstərmək olar çünki bu müəssisələrdə kənd təsərrüfatı ilə təsərrüfat məhsullarının emal edilməsi üçün kompleksli şəkildə yaradılmış sənaye zavod və ya fabrikləri ortaq fəaliyyət göstərir. Odur ki , aqrar-sənaye müəssisələrində kompleksli şəkildə aparılan maliyyə nəzarətinə korporativ maliyyə nəzarəti deyilir. Korporativ maliyyə nəzarəti anlayışını korporativ maliyyə ilə qarışdırmaq düzgün deyildir. Korporativ maliyyə dedikdə təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri fondlar ilə təmin edilməsi başa düşülür. Kiçik müəssisə və şirkətlərdə buna sadəcə olaraq şirkətin maliyyəsi deyilir. Lakin korporativ maliyyə nəzarəti bundan daha mürəkkəb bir anlayışdır. Korporativ maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması anlayışı ilk növbədə onun düzgün təşkil edilməsi ilə xarakterizə edilir. Bunun üçün bir sıra məqamlara diqqət yetirilməlidir. Bunlara misal olaraq korportiv maliyyə nəzarətinin subyektləri və onların təyin edilməsi istiqamətləri; korporativ maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar, onların fəaliyyətinin struktru və bir biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi ; korporativ maliyyə nəzarətinin daxili maliyyə nəzarəti xidməti və sair kimi məqamları göstərmək olar.

Korporativ maliyyə nəzarətinin subyektlərinə hüquqi və fiziki şəxsləri , bir sıra dövlət orqanlarını və maliyyə nəzarəti təşkilatlarını aid etmək olar yoxlanılan subyektlərə isə əsasən korporativ şəkildə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri aid edilir. Korporativ maliyyə nəzarətinin sistemliliyi baxımından bu subyektlər üç yerə ayrılır

1. İdarəedən subyektlər.
2. Korporativ maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlər.
3. Üzərində maliyyə nəzarəti aparılan və korporativ şəkildə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri.

Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən hökumət orqanları idarəedən subyektlər qismində çıxış edirlər.İdarəedən subyektlər əgər maliyyə nəzarətinin aparılması prosesində iştirak edərsə buna birbaşa idarəedən subyektlər , yox əgər öz nümayəndəsi və ya nümayəndəliyi nəzdində korporativ nəzarət prosesində iştirak

edirsə buna təmsilçi vasitəsi ilə idarəedən subyektlər deyilir. İdarəedən subyektlər həm də vahid idarəedən və kollegial idarəedən olmaqla da təsnifləşdirilə bilər. Bu zaman əsas olaraq idarəedən subyektin tərkib hissəsi götürülür. Əgər idarəetmə hüququ yalnız bir nəfərə məxsus olarsa buna vahid iki və daha artıq eyni hüquqi statusa malik olan şəxslərə aid olarsa isə buna kollegial idarəetmə deyilir. Korporativ maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərə birbaşa maliyyə nəzarətinin aparılması ilə məşğul olan qurumlar aid edilir. Onlar bu fəaliyyətin təşkil edilməsi , aparılması və yekun nəticənin işlənilib hazırlanmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Nəzarəti həyata keçirən orqan və təşkilatlar özləri də bir sıra əlamətlərə görə təsnifləşdirilirlər: Təşkil olunma əsasına görə nəzarəti həyata keçirən orqanlar aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən təşkil edilmiş nəzarətçi orqanlar.
2. Dövlət Qanunvericiliyi və bir sıra digər qanun aktları əsasında təşkil edilmiş nəzarətçi orqanlar.
3. Təsərrüfat daxilində qəbul edilmiş daxili sərəncamlara əsasən təsis edilmiş nəzarətçi orqanlar.
4. Hüquqi şəxslərin yaradılması və dövlət qeydiyyatına alınması haqqında qanuna əsasən yaradılmış nəzarətçi orqanlar.

Bu əsaslardan biri ilə korporativ maliyyə nəzarəti orqanı yaratmaq istədikdə bu barədə müvafiq dövlət orqanlarına müraciət edilir. Müraciətə baxıldıqdan sonra bu barədə xüsusi göstəriş verilir və növbəti mərhələdə yaradılacaq nəzarət subyektinin hansı qrupa aid ediləcəyi müəyyən edilir və müvafiq sənədlərdə bu barədə məlumat əks etdirilir. Hansı təşəbbüs əsasında yaradılmasına görə korporativ maliyyə nəzarəti bölünür:

1. Normativ hüquqi aktların tələbi əsasında yaradılan maliyyə nəzarəti subyekti.
2. Özünün təşəbbüsü əsasında yaradılan maliyyə nəzarəti subyektləri. Buraya korporativ maliyyə nəzarəti ilə məşğul olmaq istəyən ayrı-ayrı auditorları və audit şirkətlərini aid etmək olar.

3. İdarəedən subyektin birbaşa özünün müraciəti ilə yaradılan maliyyə nəzarəti subyekti.

Korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri təşkil edildikdən sonra onun hansı sferada çıxış edəcəyi məsələsi gündəmə gəlir. Təşkilatçının belə subyektləri yaratmasında məqsəd birbaşa maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi məsələsi olsa da nəzarətçi subyektin hansı ərazi üzrə təşkil edilməsi onun fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi bir rola sahib olur. Belə ki ərazi təşkilat səviyyəsinə uyğun olaraq korporativ maliyyə nəzarəti orqanları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Beynəlxalq maliyyə nəzarəti subyektləri
2. Dövlət maliyyə nəzarəti subyektləri
3. Regional maliyyə nəzarəti subyektləri
4. Ayrı-ayrı korporativ müəssisələrin nəzdində yaradılan təsərrüfatdaxili korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri.

Maliyyə nəzarəti subyektlərində davamlı və optimal fəaliyyətin təmin edilməsi üçün əsas məsələlərdən biri kimi bu cür müəssisələrin maliyyələşməsi məsələsi çıxış edir. Maliyyələşmə nəzarətçi orqanın struktru, fəaliyyət istiqaməti və təşkil edilməsi metodlarından aslı olmaqla bir sıra mənbələr hesabına aparıla bilər. Korporativ maliyyə nəzarəti orqanlarının maliyyələşdirilmə mənbələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşən korporativ maliyyə nəzarəti orqanları.
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticəsi kimi əldə edilmiş vəsait hesabına maliyyələşən korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri.
3. Təsisçilərin öz pul vəsaitləri hesabına maliyyələşən korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri.
4. Digər maliyyə mənbələri vasitəsi ilə maliyyələşən korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri.

Korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri də korporativ olmayan maliyyə nəzarəti subyektləri kimi hüquqi statusuna görə təsnifləşdirilir. Hüquqi statusunun növlərindən aslı olaraq korporativ nəzarət subyektləri bölünür:

1. Dövlət korporativ maliyyə nəzarəti orqanları.
2. Yerli (bələdiyyə) korporativ maliyyə nəzarəti orqanları.
3. İctimai xarakterli korporativ maliyyə nəzarəti orqanları.
4. Kommersiya məqsədli korporativ maliyyə nəzarəti subyektləri və auditor şirkətləri.
5. Təsərrüfat subyektlərinin nəzdində yaradılmış təsərrüfatdaxili korporativ maliyyə nəzarəti orqanları.

Üzərində maliyyə nəzarəti aparılan subyektlər də müxtəlif əlamətlərə və fəaliyyət istiqamətlərinə görə qruplaşdırılır. Ancaq bu müəssisələrin korporativ maliyyə nəzarətinin nəzarət obyekti ola bilməsi üçün hamısının ümumi bir cəhəti əsas diqqəti çəkir – korporativ fəaliyyət göstərmələri. Məsələn aqrar-sənaye sektorunu ələ alsaq Amerika Birləşmiş Ştatlarının iri aqrar-sənaye kompleksi olan Tyson şirkəti ət və ət məhsullarının təbii və dondurulmuş şəkildə istehsalı sahəsində ixtisaslaşdırılmışdır. Bu şirkət iqtisadi fəaliyyətinin əlverişliliyini və maliyyə nəticələrinin düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün təsisçilər tərəfindən maliyyələşən korporativ maliyyə nəzarətinin tətbiqinə əsaslanan maliyyə nəzarəti sistemi əsasında iqtisadi fəaliyyətinə nəzarət edir. İllik dövriyyəsi ortalama 40 milyard dollar olan bu iri şirkət təsərrüfatdaxili iqtisadi prosesləri nəzarət altında saxlaya bilmək üçün iribuynuzlu malqara fermaları , donuzçuluq fermaları , quşçuluq fermaları , kəsmə və dondurulma mərkəzləri , ət emalı zavodları , qablaşdırma zavodları , logistika mərkəzləri və sair bir sıra müəssisələrə vahid bir təsərrüfat subyekti kimi baxmalıdır. Əgər bütün bu bölmələrin hamısına vahid bir mərkəz şəklində maliyyə nəzarəti etmək istəyirsə bu zaman korporativ maliyyə nəzarətinin tətbiq edilməsi zərurəti yaranır. Korporativ maliyyə nəzarətinin düzgün bir şəkildə formalaşdırılması təsərrüfat daxilində fəaliyyət göstərən hər bir struktur bölmənin maliyyə nəticələrinin korporativ şəkildə əlaqələndirilərək yekunda təsərrüfat subyektinin iqtisadi fəaliyyəti haqda ümumiləşdirilmiş fikrin formalaşmasına əsas verir.

Maliyyə nəzarəti prosesinin formalaşdırılması və müəssisələrdə iqtisadi nəzarət prosesinin tənzimlənməsi Maliyyə Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Maliyyə

Nazirliyi həmçinin audit işinin dövlət tərəfindən nizamlanması prosesinə də nəzarət edir. Bir çox iri aqrar-sənaye komplekslərində korporativ maliyyə nəzarətinin aparılması nüfuzlu auditor şirkətlərinə həvalə edilmişdir. Auditlə bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikası “Auditor Fəaliyyəti Haqqında” Qanun və Auditorlar Palatası tərəfindən nizamlanır. Auditor fəaliyyəti mühasibat uçotu və maliyyə nəticələrinin təhlil edilməsinə əsaslanan maliyyə nəzarəti formasıdır. Müəssisə daxilində hər bir iqtisadi fəaliyyət ilkin uçot sənədləri ilə rəsmiləşdirilərək yekunda maliyyə nəticəsi haqda hesabatların tərtib edilməsi üçün uçot registrlərində cəmləşir. Bu proses özlüyündə təsərrüfat daxilində baş verən iqtisadi prosesləri tam və dolğun bir şəkildə əks etdirdiyindən, uçot işinin düzgünlüyü üzərində nəzarət iqtisadi nəzarətin ən mühüm hissəsi kimi özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də korporativ maliyyə nəzarəti sistemində audit işinin rolu xüsusi olaraq vurğulanır.

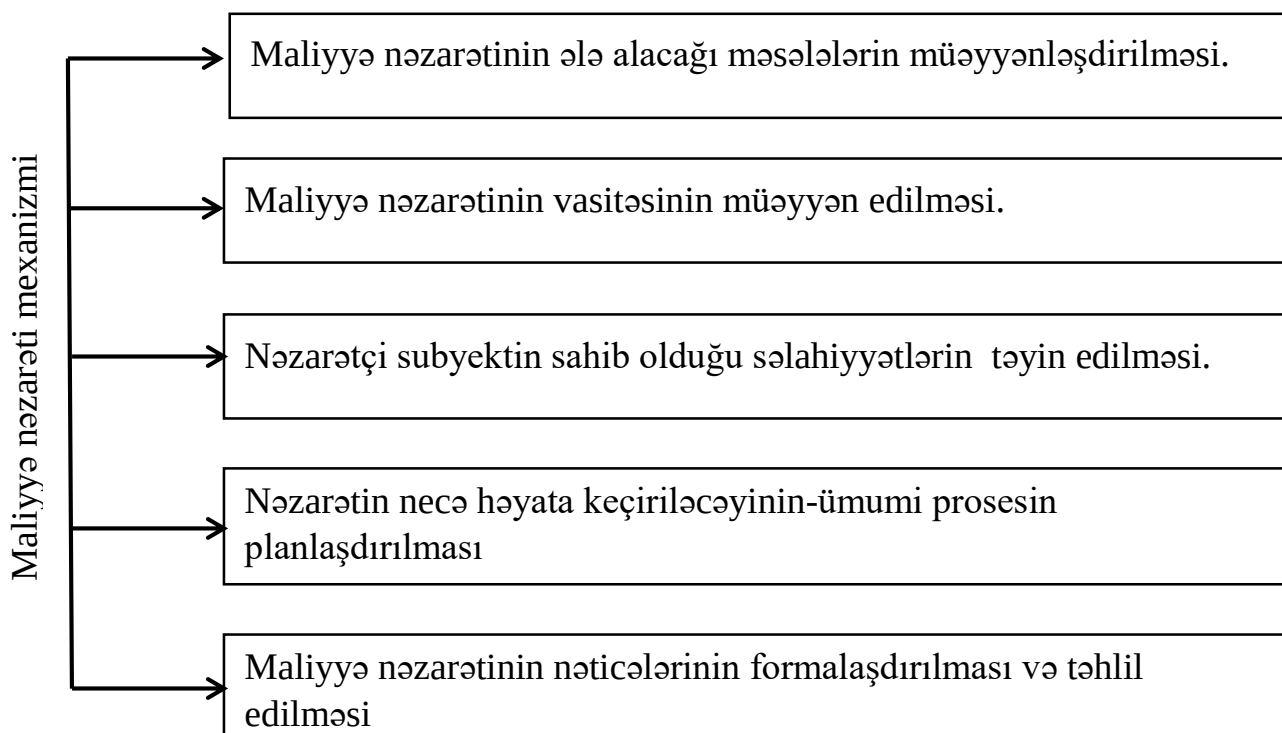
Dövlətin apardığı korporativ maliyyə tədbirləri və auditor şirkətləri ilə yanaşı ölkəmizdə aqrar-sənaye müəssisələrində ən geniş yayılmış maliyyə nəzarəti forması təsərrüfatdaxili korporativ maliyyə nəzarəti sayılır. Bu aqrar-sənaye müəssisələrində mühasibatlıq şöbəsinin nəzdində yaradılır və istər təsərrüfat istərsə də istehsal prosesində baş verən iqtisadi münasibətlərə kompleksli nəzarət etməyi təmin edir. Korporativ maliyyə nəzarəti təsərrüfatdaxili xarakter daşıdıqda onun qarşısına qoyulan məsələlərə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

1. Əvvəlcədən qəbul edilmiş və təsdiqlənmiş maliyyə-təsərrüfat planının yerinə yetirilməsinin təmin olunmasına nəzarət.
2. Daxili maliyyə nəzarətinin düzgün təşkil olunması və onun icrası üzərində nəzarət.
3. Təsərrüfatda və maliyyə prosesində yarana biləcək maliyyə risklərinin müəyyən olunması və onun aradan qaldırılması.
4. Maliyyə hesabatları və maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması zamanı istifadə edilən uçot informasiyalarının düzgünlüyü üzərində nəzarət.
5. Təsərrüfat subyektinin vəzifəli şəxsləri və idarəedici orqanı tərəfindən fəaliyyətin sui istifadə edilməsinin qarşısının alınması. İcarəedici sisteminin düzgün və səmərəli fəaliyyəti üzərində nəzarət.

Korporativ maliyyə nəzarəti iqtisadi tənzimlənmənin ən mühüm alətlərindən biri kimi çıxış etsə də özlüyündə bir elm sahəsidir. Bu elm sahəsi iqtisadi fəaliyyət zamanı yarana biləcək maliyyə pozuntuları və kənarlaşma hallarının ortaya çıxarılmasına istiqamətləndirilmişdir. Buna görə də maliyyə nəzarətinə bir elm sahəsi kimi yanaşılması, məhz bu aspektdən inkişaf etdirilməsi zəruri məsələdir. Təsadüfi deyil ki, bir çox iqtisadçı alimlər bu sahənin inkişafına dair öz tövhişlərini vermişdilər. Bu iqtisadçı alimlərə misal olaraq V.A.Jukovu , Y.V.Sokolovu , S.P.Openişevi , S.V.Stepaşini , A.V.Nesterovu və başqalarını göstərmək olar. S.P.Openişevə görə maliyyə nəzarətinə bir elm kimi yanaşılması onun tərkibi elementlərinin təyin edilməsi ilə əsaslandırılır. Onun fikrinə görə bu analitik metod maliyyə nəzarətinin tərkibini daha asan qavramağa fürsət verir. S.P.Openişevin təklif etdiyi elementlər aşağıdakı kimidir:

1. Maliyyə nəzarəti prosesini kim icra edir və ya nəzarətin subyekti nədir?
2. Maliyyə nəzarəti zamanı kim yoxlanılır və ya nəzarətin obyektini nələr təşkil edir?
3. Maliyyə nəzarəti zamanı nə yoxlanılır və ya nəzarətin predamenti nələrdir?
4. Maliyyə nəzarəti prosesi hansı prinsiplərə əsasən aparılır?
5. Nəzarətçi maliyyə nəzarəti apararkən hansı metodlardan istifadə edir?
6. Maliyyə nəzarətinin texnologiyası.
7. Maliyyə nəzarətinin nəticəsi. Nəticə etibarlı ilə qəbul edilmiş qərar və bu qərarın rəsmiləşdirilməsi.
8. Nəzarət prosesinin nə dərəcədə səmərəli olmasının təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Bu elementlər bir bütün kimi maliyyə nəzarətinin nəzarət mexanizmini əmələ gətirir. Nəzarət mexanizmi mürəkkəb bir anlayış olub nəzarətin fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Digər bir sözlə əgər nəzarət mexanizmi əlverişli şəkildə formalaşdırılsa bunun nəticəsi kimi maliyyə nəzarətinin fəaliyyəti də eyni dərəcədə əhəmiyyətlik təşkil edəcəkdir. Maliyyə nəzarəti mexanizminin formalaşdırılması addımlarını sxemlə ifadə edək:

Şəkil 1.1 : Maliyyə nəzarəti mexanizmi haqda sxem.

Maliyyə nəzarətinin planlaşdırılması , proqnozlaşdırılması və ümumilikdə nəzarət prosesinin aparılması bunların hər biri birlikdə maliyyə nəzarətinin elmi əsasını əmələ gətirir. Maliyyə nəzarəti bu baxımdan idarəetmə prosesinin ən əsas funksiyalarından biri kimi çıxış edir. Çünki nəzarət təsərrüfat fəaliyyətinin hal-hazırkı iqtisadi vəziyyətini təyin etmək imkanı yaratmaqla bərabər həm də maliyyə fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərini proqnozlaşdıraraq , onun səmərəliliyinin artırılmasına zəmin yaradır.

Bildiyimiz kimi idarəetmə mexanizmi çox mürəkkəb bir iqtisadi təsərrüfat amili olub özündə təsərrüfat fəaliyyətinin təşkil edilməsi və aparılması məsələlərini cəmləşdirmişdir. İdarəetmə prosesinin səmərəliliyinin artırılması üçün isə onun elementlərinin düzgün bir şəkildə təyin edilməsi və formalaşdırılması zərurəti yaranır. İdarəetmənin elementləri aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1. Təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması.
2. Mühasibat uçotunun düzgün və tam bir şəkildə təşkil edilməsi.
3. Maliyyə nəzarəti.

Planlaşdırma dedikdə təsərrüfat subyektində idarəedici şəxs və ya qurumların iştirakı ilə biznes planın tərtib edilməsi və bununla da istər təsərrüfat

fəaliyyətində istərsə də iqtisadi fəaliyyətdə plana əsaslanan fəaliyyətin göstərilməsi başa düşülür.

Mühasibat uçotu və maliyyə nəzarəti anlayışı bazar iqtisadiyyatının tam bərpa olunması ilə xüsusi məna qazanmışdır. Belə ki mühasibat uçotu və maliyyə nəzarəti idarəetmənin əsas iki maliyyə elementi olub təsərrüfat daxilində baş verən bütün iqtisadi münasibətləri aydınlaşdırmağa və pul üzərində tam nəzarətə sahib olmağa xidmət edir. Bazar iqtisadiyyatının əsas xarakterik cəhəti odur ki, bu iqtisadi sistem hər bir təsərrüfat subyektinə öz təsərrüfat prosesinə diqqətlə yanaşmağı, onun iqtisadi fəaliyyətinə zərər yetirə biləcək hər bir amili aşkar etməyi və vaxtında aradan qaldırmağı tələb edir. Bu səbəbdəndir ki, təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə nəzarətini tətbiq etmədən başlayan hər bir təsərrüfat subyekti bir müddət sonra bunun nə qədər zərərli olacağının fərqiə varır və maliyyə nəzarətinə yönəlir. Bu zaman təsərrüfat subyekti ya auditor şirkətlərinə müraciət edir ya da təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti təşkil etməyə məcbur olunur. Hər bir halda təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilməsi üçün maliyyə nəzarətinin nə dərəcədə zəruri olması faktı ortaya çıxır.

Xüsusilə 2008-ci ildə baş vermiş dünya maliyyə böhranının nəticələri bütün təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən ümumdövlət maliyyə sektorunda yarana biləcək risklərin daim nəzarət altında saxlanılması və idarəedilə bilməsi məsələsini bir daha aktual etdi. Bu baxımdan maliyyə inistutları korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və maliyyə risklərinə nəzarət edilməsi məsələsinin prioritet kimi qiymətləndirildilər. Korporativ maliyyə nəzarəti bunun nəticəsi olaraq iqtisadi siyasətin tərkibində daha da öncəliyə sahib oldu. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün onun əsas iştirakçılarının, o cümlədən menecmentin, funksional nəzarətin, daxili auditin və risklərin idarə olunması şöbəsinin paralel olaraq öz funksiya və səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi vacib hesab edilir. Beynəlxalq maliyyə inistutları tərəfindən qoyulmuş əsas tələb kimi təsərrüfat daxilində yaradılmış daxili auditor fəaliyyətinin son zamanlarda daha çox risk yönümlü audit istiqamətində aparılmasını göstərmək olar. Korporativ idarəetmədə maliyyə nəzarətinin mühim prinsiplərindən biri də odur ki, ilk mərhələdə müxtəlif xarakterə malik risklər risklərin idarə olunması

şöbəsi tərəfindən müəyyən edilir sonra isə bu risklər üzərində ən optimal nəzarət mexanizmini yaradır , son mərhələdə isə daxili audit şöbəsi bu mexanizmlərin səmərəliliyini qiymətləndirir.

Korporativ maliyyə nəzarətinin iqtisadi elmin bir sahəsi kimi inkişaf etdirilməsində dövlətin rolu böyükdür. İstənilən iqtisadi fəaliyyətdə strateji hədəflərə çatmaq üçün əsas sayılan amillərdən biri kimi daxili nəzarət sisteminin beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş standartlara uyğun yaradılması və bu sahədə uğur qazanmış aparıcı dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması vacibdir. Bu sahədə ölkəmizdə də bir sıra addımlar atılır və qlobal məkanda qabaqcıl maliyyə nəzarəti təşkilatları və şirkətləri ilə əməkdaşlıqlar edilir. Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən “Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nəzarəti Sisteminin Təkmilləşdirilməsində Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinə Dəstək” layihəsini bu cür əməkdaşlıqlara misal olaraq göstərmək olar. 2011-ci ilin sentyabr ayından 2013-cü ilin mart ayına qədər aparılan bu əməkdaşlıq layihyyəsi çərçivəsində bir sıra Avropa dövlətləri ilə maliyyə nəzarətinin inkişafı mövzusunda danışıqlar , seminarlar , müzakirələr aparılmışdır. Respublikamızda həyata keçirilən kompleks maliyyə islahatlarından və bunun tərkib hissəsi olaraq maliyyə nəzarəti sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlərdən biri olan bu əməkdaşlıq layihyyəsi Maliyyə Nəzarəti Xidməti nümayəndələrinin Almaniya , Estoniya və Sloveniyada maliyyə nəzarəti , o cümlədən korporativ maliyyə nəzarəti ilə bağlı təcrübələr əldə etməsinə imkan yaratmışdır.

Beynəlxalq aləmdə qabaqcıl maliyyə nəzarəti ilə bağlı tədbirlərdə iştirak etmək birmənalı şəkildə bu sahənin ölkəmizdə inkişaf etdirilməsi üçün atılan addımlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bunun əlverişli nəticəsi kimi isə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi , bu zaman əldə olunmuş nou-hau , praktiki bacarıq və vərdislərdən geniş istifadə olunması , qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğun köklü şəkildə zənginləşdirilməsi və bu kimi digər amilləri sadalamaq olar. Azərbaycan Respublikasında korporativ maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılmasının zəruriliyini vurğulamaq üçün sonda bir araşdırma faktının qeyd edilməsi

məqsədəuyğun olardı. Belə ki , aparılan araşdırmaya görə 17 ölkədən 20 müxtəlif sahədə fəaliyyət göstərən 140 iri həcmli dövriyyəyə malik olan nəhəng şirkət sorğuya cəlb olunmuşdur. Və sorğuda iştirak edən responendlərin tərkibinə əsasən şirkətlərin daxili maliyyə nəzarəti sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslər (daxili audit rəhbərləri, risklərin idarə olunması bölmələrinin rəhbərləri , maliyyə nəzarətçiləri , auditorlar) cəlb edilmişdir. Nəticə olaraq isə sorğu iştirakçılarının 75 % dən çoxu öz şirkətlərində daxili nəzarət sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün investisiyanın artırılmasının planlaşdırıldığını bildirmişdir. Bu sorğu nəhəng qlobal şirkətlərin maliyyə nəzarətinə ayırdığı diqqətin bir sübutu kimi qiymətləndirilə bilər. Hətta bir sıra aparıcı ölkələr tərəfindən maliyyə nəzarəti sisteminin rolunu gücləndirən və onun səlahiyyətlərini artıran normativ sənədlər işlənib hazırlanmışdır. Bunlara misal olaraq 1990-2005 ci illər ərzində qəbul edilmiş : Amerika Birləşmiş Ştatlarında “Sarbanes-Oxley Akt” ını (2002) ; Böyük Britaniyada “Cadbury Report” (1991) , “Greenbury Code” (1995) , “Combined Code” (1998-2003) , “Turnbull Report” (1999) kimi normativ sənədləri göstərmək olar. Bu normativ sənədlər hal hazırda da beynəlxalq məkandə öz aktuallığını qoruyub saxlayır və nümunəvi sənədlər kimi tanınırlar.

1.3. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksi sisteminin fəaliyyət istiqamətləri

Müasir zamanda dünyamızın ən aktual məsələlərindən biri dünya əhalisinin ərzaqla tam təmin edilməsi olmuşdur. Dünya üzərində aclığın aradan qaldırılması , hər bir insanın günlük qida norması ilə təmin edilə bilməsi üçün dövlətlər , qlobal təşkilatlar ,o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Dünya Bankı , Beynəlxalq Valyuta Fondu, Kənd Təsərrüfatının inkişafı üzrə Beynəlxalq Fond (IFAD) və bu kimi digər nüfuzlu təşkilatlar birgə fəaliyyət göstərir , zəruri addımlar atırlar. FAO-nun araşdırmalarına görə 2050-ci ilə kimi dünya əhalisi 9 milyard nəfərdən çox olacaq. Və bu insanların tam ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aqrar-sənaye sahəsinə olan yatırımlar əlli faiz artırılaraq 83 milyard dollara çatdırılmalıdır. Aqrar-sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün BMT nin apardığı bir araşdırmaya

nəzər salaq. Belə ki, aparılan araşdırmalara görə dünyada aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı təxmini olaraq 870 milyon nəfər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu insanların 852 milyon nəfəri inkişaf etməkdə olan , digər 18 milyon nəfəri isə inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Ancaq araşdırma nəticəsində digər bir məqam da aşkar edilmişdir, son 20 il ərzində aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı 132 milyon nəfər azalmışdır. Bu da aclıqdan əziyyət çəkən əhəlinin dünya səviyyəsində 18.6% dən 12.5% ə qədər , inkişaf etmiş ölkələrdə isə 23.2% dən 14.9% ə qədər geriləməsi deməkdir. Deməli aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi dünyada aclığın tamamilə yox edilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu sevindirici və ümidverici bir hal olsa da , hal hazırda dünyamızda 852 milyon ac insan olması da öz faktlığını qoruyub saxlayır. Azərbaycan hökuməti dünya səviyyəsində atılan bu addımlarla həmişə yaxından maraqlanmış və qarşısına Azərbaycan əhalisinin istənilən şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılması , habelə aqrar sahənin davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi məsələsini məqsəd olaraq qoymuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün atılan iqtisadi-siyasi addımlar , eləcə də dövlətin inkişafı səviyyəsində aparılan islahatlar aqrar-sənaye sahəsindən yan keçməmişdir. Bu baxımdan ölkəmizdə yeni aqrar sənaye komplekslərinin yaradılması və onların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məsələsi də mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sənaye kompleksi əslində özlüyündə kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı və emalı ilə bağlı fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyekti olduğundan bu komplekslərin fəaliyyət istiqamətlərini daha dərinlən dərk edə bilmək üçün ölkəmizdə aqrar-sənaye sektorunun formalaşmasını , inkişaf etdirilməsi istiqamətlərini və müasir vəziyyətini araşdırmaq məqsəduyğun olardı. Aqrar-sənaye komplekslərinin fəaliyyətlərinin struktrunu tədqiq etmək üçün əvvəlcə Azərbaycan Respublikasında keçmişdən günümüzdə uzanan aqrar-sənaye sahəsində atılmış addımlara qısaca nəzər salaq: Ümummilli lider Heydər Əliyevin zamanından kənd təsərrüfatı iqtisadi inkişafın əsas elementlərindən biri kimi dövlətin diqqətində olmuşdur. Heydər Əliyev kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar çıxışlarının birində ərzaq təhlükəsizliyinə toxunaraq demişdir *“Hər birimizin vəzifəsi insanların rifah səviyyəsini yaxşılaşdırmaq , insanların gündəlik tələbatlarını ödəmək , insanlara yaxşı həyat tərzini yaratmaqdır”*. Ötən əsrin altmışıncı illərində ölkə iqtisadiyyatı çox

aşağı səviyyədə idi, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatının da aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarmışdır. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq (heyvandarlıq bitkiçilikdən çox daha aşağı səviyyədə idi) getdikcə aşağı düşürdü və bunun nəticəsində ölkəmiz digər dövlətlərdən get gedə geridə qalırdı. Bu vəziyyətin tez bir zamanda aradan qaldırılması , fəaliyyətdə yaranan səhvlərin aşkar edilməsi , aqrar sahədə nizam intizamın artırılması , kadrların iş keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sair kimi əsaslı addımlar atılmadığı müddətcə ölkə iqtisadiyyatının təhlükəli vəziyyətdə olacağını görən H.Əliyev bir sıra addımlar atdı. Belə ki o əldə edilmiş təcrübələri və yeni texniki imkanları təhlil edərək intensiv kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə zərurət olduğunu aşkar etdi. Və bu sahədə bir sıra təkliflər hazırlayaraq SSRİ rəhbərliyinə bu təklifləri təqdim etdi. Və bundan sonra 1970-ci il iyul ayında “Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” , 1975-ci il iyul ayında “Azərbaycan SSR də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” , 1979-cu il fevral ayında isə “Azərbaycan SSR də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərarlar qəbul edildi. Bundan sonra kənd təsərrüfatında verimliliyin 34 % ə kimi artırılmasına nail olundu.

Daha sonra 1981-1985 ci illər arasında aqrar sahədə verimlilik əvvəlki dövrlərə nisbətən 2.5-3 dəfəyə qədər artırıldı. Beləliklə Azərbaycanda aqrar-sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı addımlar ilk dəfə H.Əliyev tərəfindən atılmışdır , o ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdə yenə kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına dair islahatlar keçirmişdir. Bildiyimiz kimi H.Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi dövr iqtisadi olaraq çox çətin bir dövr idi. İstər siyasi hərc mərclik və qanunsuzluq , istər baş vermiş müharibələr , istərsə də iqtisadi strukturun mövcudsuzluğu o dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatını xeyli sarsımsdı. Buna misal olaraq 1990-1995 ci illər arasında kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın 58 % azalmasını göstərmək olar. Daha sonra H.Əliyevin iqtisadi siyasəti nəticəsində 1996-cı ildən etibarən kənd təsərrüfatı sektoru getdikcə dirçəlmişdir. 1997-ci ildə yenə cüzi geriləmə müşahidə olunsda da 1999-cu ildə aqrar sənaye sektorunda verimlilik 7% , 2000-ci ildə 12.1% , 2001-ci ildə 11.1% artırılmışdır. Bu inkişafın təməli isə 1998-ci ildə atılmışdır. Bunun səbəbi kimi isə ümummilli liderin

Yaponiyaya olan səfərini göstərmək olar. Yaponiya ilə əməkdaşlıq əsasında alınmış grantlar vasitəsilə kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmə prosesi başlanmışdır. Mexanikləşdirmə nəzdində 1616 ədəd texnika vasitəsi alınaraq fermerlərin istifadəsinə verilmişdir. 1993-2003 cü illər arasında H.Əliyev aqrar-sənaye sektoruna dair 50-dən çox normativ-hüquq sənəd, çoxsaylı sərəncam və fərman qəbul etmişdir.

Ölkə prezidenti 2001-ci il mart ayının 2-sində “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”-nın qəbul olunması ilə bağlı sərəncam imzaladı. Bu proqram ilk növbədə ölkə ərazisində yoxsulluğun azaldılması, ərzaq məhsullarından səmərəli bir şəkildə istifadə edilməsi və əhəlinin ərzaqla tam təmin edilməsi məsələlərinin həllinə istiqamətləndirilmişdir. Aqrar-sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsi sahəsində atılan addımlar, qəbul edilmiş normativ-hüquqi siyasət birbaşa ölkənin iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilir. Bu iqtisadi siyasəti 2003-cü ildən etibarən İlham Əliyev davam etdirmişdir. İlham Əliyevin aqrar-sənaye sektorunun inkişafına dair atdığı ən əhəmiyyətli addımlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. 2003-cü il 24 noyabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanı.
2. 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmana əsasən təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (Bu Dövlət Proqramı 2004 və 2008-ci illər arasındakı dövrü əhatə edir).
3. 2004-cü il 23 oktyabr tarixli “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” sərəncamı.
4. 2004-cü il 23 oktyabr tarixli “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı.
5. 2008-ci il 25 avqust tarixli “2008-2015 ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamı.

6. 2009-cu il 14 aprel tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013 cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” na dair Fərmanı.
7. 2011-ci il 15 dekabr tarixli “ 2012-2020 ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamı.
8. 2014-cü il 16 yanvar tarixli “ Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı.

Bu tədbirlərin nəticəsi kimi isə növbəti on il ərzində aqrar-sənaye sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə artım müşühidə olunmuşdur. Belə ki, taxıl istehsalı 36.2% , buğda istehsalı 19.4% , kartof istehsalı 25.9% , tərəvəz istehsalı 16.2% , bostan bitkiləri istehsalı 20% , meyvə istehsalı 41.6% , üzüm istehsalı 230% , ət istehsalı 48.2% , süd istehsalı 47.2 % , yun istehsalı 36.4 % , yumurta istehsalı 79.9 % , mal qaranın sayı 20.6% , qoyun və keçilərin sayı 18.8% , quşların sayı 31.1% artmışdır. Ötən on illik ərzində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində yaradılmış Kənd təsərrüfat Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi dövlət büdcəsi hesabına (48 milyon manat) və digər vəsaitlər hesabına (18.1 milyon manat) yaradılmış ümumilikdə 66.1 milyon manat vəsaiti 58 rayon üzrə 1737 sahibkara güzəştli kredit şəklində vermişdir. Bu vəsait əsasən taxılçılığın , quşçuluğun , bağçılığın , arıçılığın , üzümçülüyn və məhsulların emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Bu fəaliyyət 6232 yeni aqrar-sənaye müəssisəsinin yaradılması ilə nəticələnmişdir. Bu dövr ərzində həmçinin beynəlxalq əlaqələrə və global aləmdə baş vermiş layihələrdə iştiraka da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Aqrar-sənaye sektoruna dair 10 beynəlxalq layihə icra edilmişdir (5 layihənin icrasına hələ də davam edilir), bu layihələrin ümumilikdə dəyəri 390.97 milyon dollar olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının bu lahiyyələrdə 65.14 milyon dollar dəyərində payı olmuşdur. Artıq 2010-cu illərin əvvəllərində qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri olan ərzaq təhlükəsizliyinin əldə olunması məsələsinə nail olunmuşdur. 2012-ci ilin sonlarında Nazirlər Kabineti tərəfindən keçirilən 2012 ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekun nəticələrinin təhlili və 2013-cü ilin qarşıya qoyulmuş vəzifələrin müzakirə olunduğu iclasda prezident İlham Əliyev öz çıxışı zamanı demişdir: *“Ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərini uğurla həll etmişik. Kənd təsərrüfatı*

məhsullarının təxminən 6% səviyyəsində artırılması , əlbəttə ki, görülmə işlərin nəticəsidir”

Ölkə prezidenti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə əsasən , kənd təsərrüfatının inkişafına yeni təkan vermək və onun modernləşməsini sürətləndirmək , aqrar sektorda mövcud problemlərin həllinə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmək , bu sahəyə dövlətin inzibati və maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə cəlb etmək , ölkəmizin aqrar potensialını geniş təbliğ etmək məqsədi ilə 2015-ci ili “*Kənd təsərrüfatı ili*” elan etmişdi. Həmin ildə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində

1. Kənd təsərrüfatının dinamik inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradılmışdır.
2. Aqrar-sənaye sektorunda təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.
3. Yeni daha əlverişli iqtisadi münasibətlər və mülkiyyət münasibətləri formalaşdırılmışdır.
4. Mövcud normativ-hüquqi baza bir daha nəzərdən keçirilmiş və daha da təkmilləşdirilmişdir.
5. İdarəetmədə səmərəliliyin və şəffaflığın artırılması üçün elektron kənd təsərrüfatı sisteminin tətbiq edilməsinə başlanılmışdır.
6. Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi , yeni çağırışlara uyğun sahə üzrə strateji hədəflərin və institusional dəyişikliklərin müəyyən edilməsi sahənin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsinin təməlini qoymuşdur.
7. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, aqrar sahədə ixrac potensialının artırılması məqsədi ilə ölkədə müasir aqroparklar və iri fermer təsərrüfatları təşkil edilmişdir.
8. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində bölgələrdə müasir infrastruktur qurulmuş, kəndlərarası avtomobil yollarının şəbəkəsi genişləndirilmişdir.
9. Dövlət fermerlər üçün bir sıra yeni güzəştlər müəyyən etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, torpaq vergisi istisna olmaqla, vergilərdən azad edilmişlər.

10. Fermer və sahibkarlar artıq güzəştli şərtlərlə kredit, toxum, “Aqrolizing” ASC tərəfindən lizinqə verilən və lizinq yolu ilə satılan gübrə, texnika, damazlıq mal-qara və sair bir sıra zəruri şeylərin alınması üçün daha geniş imkanlara malikdirlər.

11. Əkin sahəsinin becərilməsi zamanı istifadə edilən yanacaq üçün də dövlət subsidiyaları verilməyə başlanılmışdır.

Ölkəmizdə aqrar sənaye komplekslərinin təşil edilməsi üçün hər cür coğrafi şəraitin olması yeni komplekslərin yaradılmasına təkan verir. Lənkəran , Abşeron , Kür-Araz , Gəncə-Qazax kimi ərazilərin coğrafi şəraiti ildə iki dəfə məhsul götürməyə imkan yaradır. Bu ərazilərdə prespektivli aqrar-sənaye komplekslərinin salınması üçün ölkə başçısı müvafiq göstərişlər vermişdir. Hətta aqrar-sənaye komplekslərinin inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 16 yanvar tarixli “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamının 1.1-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında “Aqrar-sənaye kompleksinin İnkişafı Strategiyası” hazırlanmışdır. Bu bənddə vurğulanır *“Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi aqrar siyasətin əsas prinsiplərini, kənd təsərrüfatının inkişafında strateji hədəfləri və prioritet istiqamətləri özündə əks etdirən “Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı strategiyası”nın layihəsini üç ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin”*.

Son dövrlərin statistik məlumatlarına əsasən aqrar-sənaye sektorunun inkişaf tendensiylərinə nəzər salaq. Qeyd edək ki , bu statistik məlumatların hər biri Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən qeydə alınmış rəsmi rəqəmlərdən ibarətdir:

1.Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı (2006-2016 cı illər). Burada göstərilən rəqəmlər hər bir məhsulun bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə nisbəti kimi hesablanmışdır və bir hektar ərazidən neçə sentner məhsul alındığı kimi (sent/ha) əks olunmuşdur.

Cədvəl 1.2

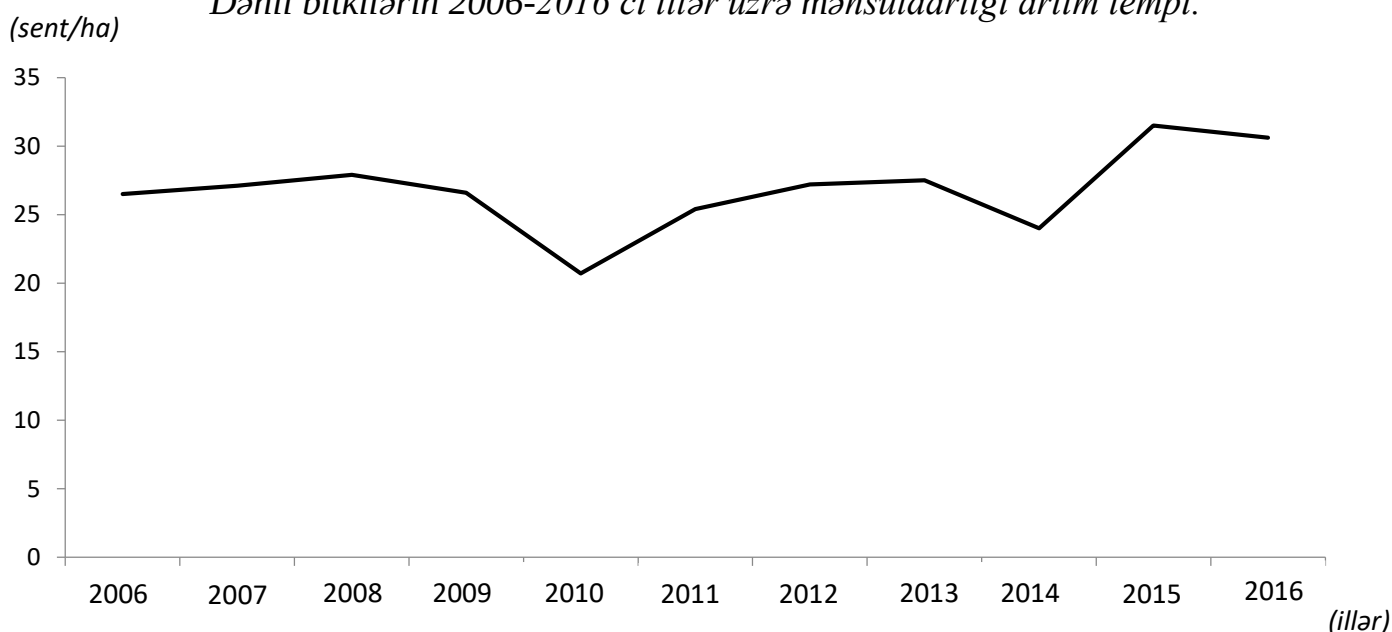
Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı (2006-2016)

Məhsul (sent/ha)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dənli bitkilər	26,5	27,1	27,9	26,6	20,7	25,4	27,2	27,5	24	31,5	30,6
Qarğıdalı	45,8	46,2	48,9	48	45,1	45,5	51	53,9	54,2	59,2	60,1
Çəltik	42,4	34,1	28,2	26	24,7	21,7	23	23,3	25,6	24,5	22,5
Paxla	21,5	19,9	21,9	20,3	18,1	19,2	19,6	19,9	20,5	22,9	21
Pambıq	13	13	11,5	15,5	12,7	15,5	19,5	19,3	17,9	18,8	17,3
Tütün	26,3	22,5	23,3	21,7	24	24,9	27,9	28,4	25,8	25,4	15,2
Kartof	145	150	153	149	145	144	147	152	133	136	140
Tərəvəz	144	139	142	140	142	146	150	154	152	158	159
Bostan bitkiləri	126	129	129	132	137	144	143	151	157	174	176
Meyvə	76,2	71,9	73,4	71,9	70,6	71,7	73,8	74,3	72	71,4	65,7
Üzüm	76,7	70,1	74	74,7	74,7	81,5	88,6	88,9	82,5	86,6	74,4
Şəkər çuğunduru	215	235	301	251	304	349	337	334	312	380	490

Bildiyimiz kimi bitkiçilikdə ən mühim sahə taxıl məhsullarıdır odur ki, dənli bitkilərdə məhsuldarlıq tempini daha yaxşı başa düşmək üçün 2006-2016 cı illər arasında dənli və dənli-paxlalı bitkilərin məhsuldarlığı səviyyəsinə qrafiklə nəzər salaq.

Qrafik 1.1

Dənli bitkilərin 2006-2016 cı illər üzrə məhsuldarlığı artım tempi.

Qrafikdən də göründüyü kimi dənli məhsullar ən aşağı məhsuldarlıq səviyyəsinə 2010 cu ildə (20.7 sent/ha) , ən yuxarı məhsuldarlıq səviyyəsinə isə

2015-ci ildə (31.5 sent/ha) çatmışdır. 2015-ci ilin “Kənd təsərrüfatı ili” kimi təyin edilməsi həmin il xüsusilə də əkin sahələrinin intensiv təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb olunması kimi xarakterizə olunmuşdur. Və qrafikdən də gördüyümüz kimi bu təşəbbüs müəyyən dərəcədə öz tövhəsini vermişdir.

2. Kənd təsərrüfatı əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı (2006-2016 cı illər). Burada göstərilən rəqəmlər hər bir məhsulun bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə nisbəti kimi hesablanmışdır və *min ton* şəklində əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1.3

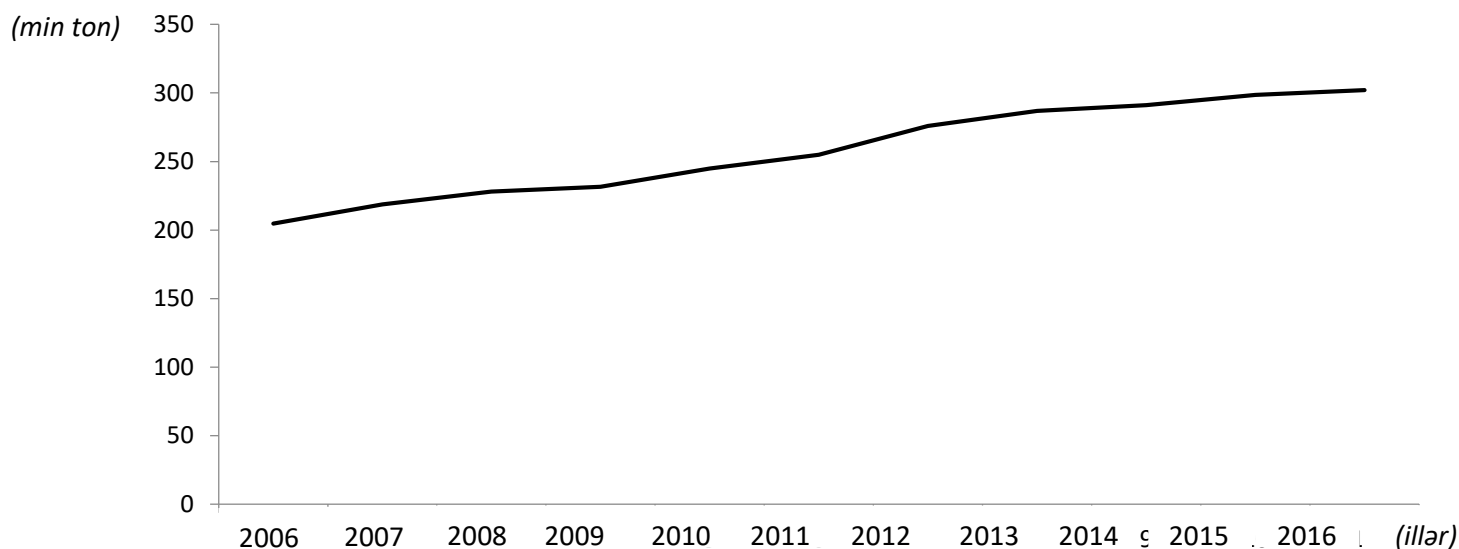
Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın məhsuldarlıq səviyyəsi (2006-2016)

<i>Məhsul (min ton)</i>	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ət	204,7	218,7	228	231,5	244,9	254,9	276	286,9	291,2	298,6	302,2
Süd	1299	1341	1381	1433	1536	1598	1696	1797	1856	1925	2010
Yumurta	760,9	953,6	1101	1209	1179	1011	1227	1402	1563	1553	1610
Yun	13,6	14,2	14,8	15,3	15,6	16	16,2	16,5	16,8	17	16,7
Barama	0,1	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0,2

Cədvəldən göründüyü kimi süd məhsulları və yumurtanın istehsalı ildən ilə artan tempdə irəliləyir. Hətta barama təsərrüfatında 2016-cı ildə xüsusi sıçrayışın olduğu müşahidə olunur. Heyvandarlıqda ən mühim sahə olan ət və ət məhsulları istehsalının 2006-2016 cı illər arasında məhsuldarlıq tempinə qrafiklə nəzər salaq.

Qrafik 1.2

Ət və ət məhsullarının 2006-2016cı illər üzrə məhsuldarlıq artım tempi.

Qrafikdən də göründüyü kimi ət və ət məhsulları istehsalı hər ötən il daha da artmış və özünün ən yüksək həddinə 2016-cı ildə (302.2 min ton) çatmışdır. Bu çox sevindirici bir haldır çünki bu göstəricilər aqrar-sənaye sektorunda heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsi yolunda atılan addımların uğurlu nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi heyvandarlıq məhsullarının hər birinin məhsuldarlığı son on il ərzində artan dinamika üzrə hərəkət etmiş və özünün ən yüksək həddini 2016-cı ildə almışdır.

3. Kənd təsərrüfatı heyvanların , quşların və arı ailələrinin sayı (2007-2017-ci illər). Burada göstərilən rəqəmlər hər bir məhsulun bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə nisbəti kimi hesablanmışdır və *min baş* şəkilində əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1.4

Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında heyvanların sayı (2007-2017)

<i>Məhsul (min baş)</i>	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İribuynuzlu mal	2421,9	2486,8	2543,4	2582,4	2613,7	2647,9	2678,2	2703,3	2697,5	2708,3	2698,5
İnəklər	1028,1	1060,6	1091,4	1115,5	1130,1	1143,7	1162,6	1177,7	1179,6	1187,6	1196,2
Camışlar	142,4	142,6	137	133,7	131,3	128,3	126,6	123,9	119,6	115,4	102,8
Qoyunlar	7222,1	7446	7609,2	7723,9	7784,8	7847,4	7924,6	7979,4	7987,3	8025,6	7966,5
Keçilər	577,8	586,5	590,6	607,3	620,2	626,9	644,8	651,1	658,1	651,5	648,3
Donuzlar	21,3	18,7	10,3	5,3	6,3	6,1	6,5	6,7	6,1	5,2	4,4
Quşlar	18761	20754	22353	22042	22432	23162	24581	25173	28852	27559	28009
Atlar	69,9	71,9	73,5	74,1	76,5	77,2	77,2	76,6	75,4	73,7	71,6
Dəvələr	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2
Arı ailələri	115,6	126,4	142,5	164	193,2	212,7	225,4	238,4	243	251,2	260,1

Cədvəldən də göründüyü kimi inəklərin və qoyunların sayı ildən ilə artmışdır. Qoyunların sayında 2017-ci ildə cüzi geriləmə müşahidə olunur. Camışların və donuzların sayı isə get gedə azalan tempdə irəliləyir. Bu təsərrüfatın zəif təşkil olunması ilə yox bazarda həmin heyvanlara tələbatın aşağı olması ilə izah oluna bilər. Ümumilikdə isə son üç il ərzində heyvandarlıqda , xüsusi ilə də zəruri heyvan növlərinin sayında artımın müşahidə olduğu diqqət cəlb edir.

4. Kənd təsərrüfatı əsas ərzaq məhsullarının istehlak səviyyəsi (2003-2013 cü illər). Bu zaman hər bir zəruri kənd təsərrüfatı məhsulunun ölkə əhalisinin sayı üzrə , yəni adambaşına düşən miqdarı əsas götürülür. Adambaşına düşən məhsul

miqdarı *kiloqramla* ifadə olunmuşdur (yumurta istisnadır , çünki yumurta *ədədlə* ifadə olunmuşdur).

Cədvəl 1.5

Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı mallarının istehlak səviyyəsi (2003-2013)

<i>Məhsul</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Ət (kq)	26	28	29	28	30,4	30	31,5	32	33,2	33,4	34,8
Süd (kq)	168	167	170	173	174,1	175,9	221,2	235,1	249,1	242,8	245,2
Yumurta (ədəd)	77	92	98	86	106,2	117,5	126,8	124,6	131,5	127,2	142,3
Balıq (kq)	2,9	3,3	3,5	3,2	3,6	3,9	6,5	6,6	6,8	7,4	7,5
Şəkər (kq)	17	19	20	22	20,1	23,5	30,2	32,2	30,3	30,8	33,2
Bitki yağı (kq)	7,2	6,5	6,9	4,5	8,4	8,6	8	8,1	9	9	8,8
Kartof (kq)	73	81	91	96	88,4	81,4	81,3	72,6	72,2	72,8	74,5
Tərəvəz (kq)	170	171	175	181	169,8	157,3	151,1	159,3	164,6	155,8	151,5
Taxıl (kq)	171	182	182	181	178,5	167,5	162,8	158,5	154,3	154,2	154,9

Cədvəldən də göründüyü kimi taxıl məhsulları , tərəvəz məhsulları , o cümlədən kartof istehlakında son illərdə azalma müşahidə olunur. Ət və süd məhsulları , həmçinin yumurta və balıq kimi məhsullarının istehlakı isə artmışdır. Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, son zamanlarda bitkiçilik məhsullarının istehlakı azalmış , heyvandarlıq məhsullarının istehlakı isə artmışdır. Yuxarıdakı istehsalat və məhsuldarlıqla bağlı olan statistik məlumatlarla bu sonuncu istehlak səviyyəsini əks etdirən statistik məlumatları qarşılaşdırsaq (bu zaman əhalinin sayının ilbəil artması amilini də nəzərə almaq lazımdır) belə nəticəyə gəlmək olar ki , bitkiçilik məhsulları daxili tələbatı tam bir şəkildə ödəyir və hətta ixrac edilməyə də şərait yaradır. Bunun nəticəsi kimi son illərdə bitkiçilik məhsullarında ixracatın artırılması bu təhlillərin nəticələrinin əyani sübutudur. Heyvandarlıq məhsulları isə istehsalı artdıqca daxili bazarda onlara olan tələbat da artır bu səbəbdən də hələ ki , xüsusilə də ət və süd məhsullarının ixrac edilməsindən söhbət gedə bilməz. Ət və süd məhsullarının ixrac edilə biləcək həddə çatdırılması üçün isə ilk növbədə heyvandarlığın ekstensiv yolla yox intensiv yolla artımına nail olunmalıdır. Hal hazırda bu istiqamətdə bir sıra addımlar atılır. Belə ki, Hollandiya və Almaniyadan xüsusi iribuynuzlu mal-qara sortlarının gətirilməsi , Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Almaniyadan fermer-mütəxəssislərin cəlb edilməsi və ən

qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması bu addımlara misal olaraq göstərilə bilər.

Son olaraq ölkəmizdə yeni fəaliyyətə başlayan aqrar-sənaye komplekslərinin bəzilərinin adlarını qeyd edək. Sumqayıtın sənaye zonasında 7 hektar ərazidə istehsal və xidmət sahələrini əhatə edən 3 iri müəssisədən ibarət olan “Sağlam qida” aqrar-sənaye kompleksini misal göstərək. Aqrar sənaye kompleksinin yaradılması dövlətin güzəştli kreditlərindən istifadə edilməklə həyata keçirilmişdir. “Sağlam qida” aqrar-sənaye kompleksinin tərkibinə çörək istehsalı zavodu, taxıl anbarı, un dəyirmanı kompleksi, həmçinin qida məhsullarının saxlanması, daşınması və satışı üzrə logistik mərkəz daxildir. Bundan başqa Qəbələ rayonunun Vəndam kəndində yaradılan, sahəsi 26 hektar olan 25 milyon manat dəyərindəki “Aqro Kompleks Qəbələ” aqrar-sənaye kompleksini misal olaraq göstərmək olar. Müəssisəyə südlük və ətlik istiqamətli heyvandarlıq kompleksləri, müasir suvarma sisteminin tətbiqinə əsaslanan əkinçilik təsərrüfatı və aqroservis daxildir. Bu müəssisə regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinin bəhrəsidir.

FƏSİL II : AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN APARILMASININ TƏDQIQI VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Korporativ maliyyənin idarə olunması sistemində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri

Korporativ maliyyə dedikdə məqsədi korporativ idarəetmə metodunun tətbiq edildiyi təsərrüfat subyektlərində sahibkarların sərvətlərini maksimallaşdırmaq və müəssisənin səhmlərinin bazar qiymətini yüksəltmək olan iqtisadi vahid başa düşülür. Korporativ maliyyənin funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Maliyyə siyasəti və planlaşdırmanın təşkili
2. Təsərrüfat subyektinin zəruri kapitalla təmin edilməsi
3. Təsərrüfat subyektinin pul vəsaitlərinin və investisiyalarının idarə edilməsi.
4. Mühasibat uçotunun təşkili məsələləri və onun fəaliyyətinin səmərəliliyi.
5. Daxili audit və maliyyə nəzarəti yolu ilə istehsal aktivlərinin qorunması.
6. Vergi qanunvericiliyinə uyğun bir şəkildə müəssisənin vergi siyasətinin hazırlanması və icra edilməsi.
7. Sahibkarlara zəruri maliyyə informasiyalarının verilməsi.
8. Maliyyə fəaliyyətinin effektivliyi ilə bağlı digər idarəetmə qurumlarından tövsiyələrin alınması.
9. Maliyyə vəziyyətinin elektron şəkildə və müasir texnologiyanın istifadəsinə əsaslanan təhlilinin təşkil edilməsi.

Korporativ maliyyənin funksiyalarının tərkibinə bir sıra amilləri daxil etsək də bizə mühasibat uçotunun təşkili və ona bağlı olaraq maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi məsələlərinə diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Belə ki , ölkəmizdə təsərrüfat subyekti daxilində korporativ maliyyə nəzarəti əsasən uçotun düzgünlüyünün təmin edilməsi məqsədi ilə təşkil edildiyindən korporativ maliyyənin bir funksiyası olan mühasibat uçotunun təşkili məsələlərinin hansı istiqamətlər üzrə aparıldığına nəzər salaq:

1. Mühasibat işinin aparılması üçün mühasibat siyasətinin işlənib hazırlanması.
2. Mühasibat hesabatlarının düzgün bir şəkildə hazırlanması.

3. Resursların sərfi normalalarının işlənilib hazırlanması.
4. Daxili audit yoxlamalarının təşkil edilməsi.
5. Mühasibat sisteminin və prosedurlarının işlənilib hazırlanması.
6. Müvafiq dövlət orqanlarına (Vergilər, DSMF , DSK və s.) hesabatların təqdim edilməsi.
7. Korporativ idarəetmə orqanlarına daxili maliyyə fəaliyyəti haqda hesabatların hazırlanib təqdim edilməsi.
8. Məliyyə planı və normaları ilə cari mühasibat hesabatlarının göstəricilərinin müqayisəli təhlil edilməsi.

Korporativ idarəetmədə maliyyə nəzarəti ümumi maliyyə vəziyyətinin təyin olunması və gələcək dövr üçün proqramların işlənilib hazırlanması , lazım gələrsə təsərrüfat prosesində bir sıra addımların atılması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünyanın qabaqcıl şirkətləri öz korporasiyalarını səmərəli bir şəkildə idarə edə bilmək üçün maliyyə nəzarətinin inkişafına istiqmətlənmiş yatırımlar edirlər , hətta inkişaf etmiş ölkələrə məxsus bir sıra qabaqcıl şirkətlərin 2020-ci ilə qədər maliyyə nəzarəti sahəsinə yönəldilmiş pul vəsaitlərinin həcmi 75 % artıracığı da məlumdur. Ən qabaqcıl bir sıra ölkələrin ümumi bazara nəzarət edən nəhəng şirkətlərinin səhmlərinin tərkibində maliyyə nəzarətinə ayrılmış vəsaitlərin faizlə müqayisəsini əks etdirən belə bir cədvələ nəzər salaq:

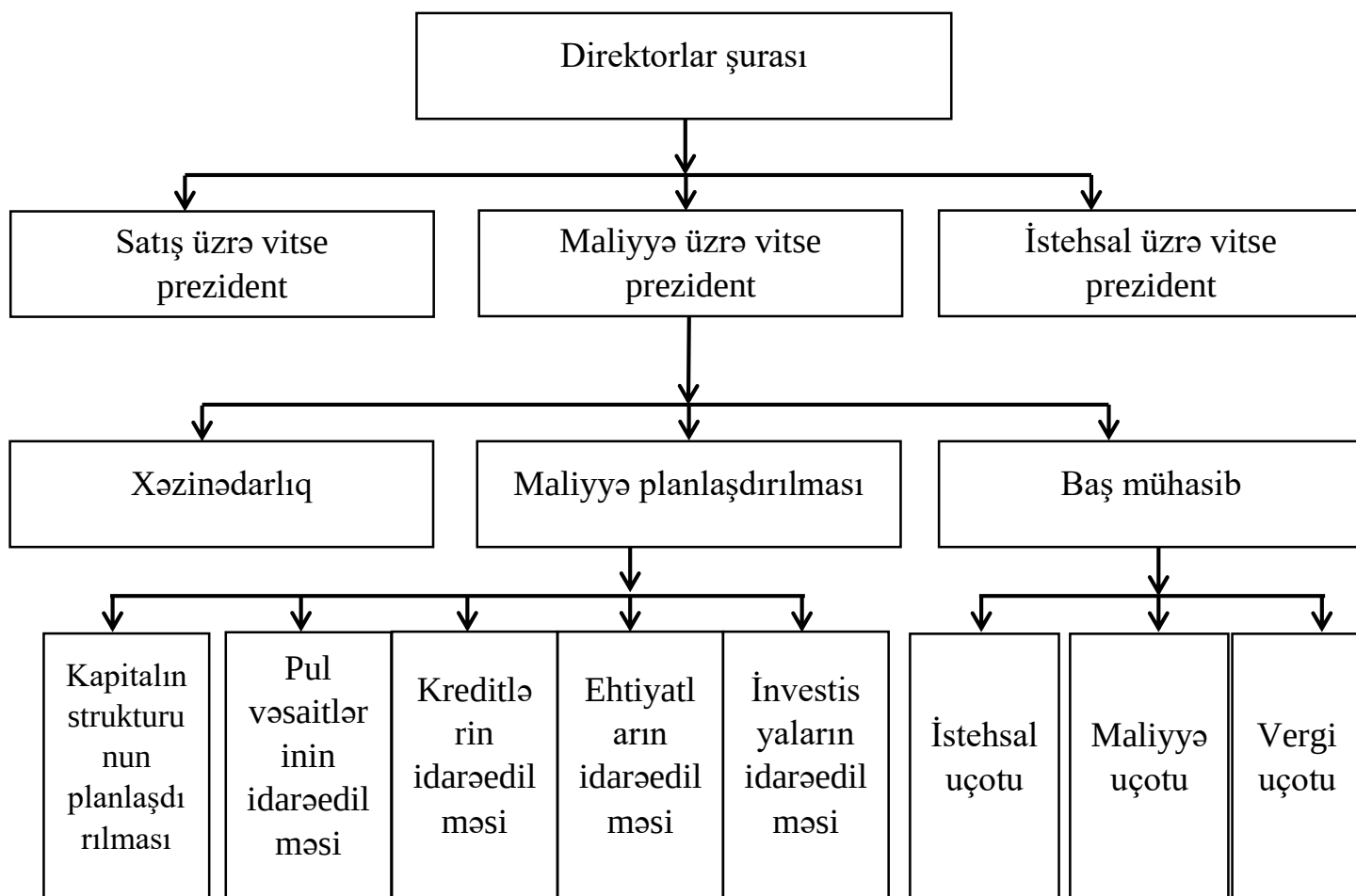
Cədvəl 2.1

İEO-də səhmlərin tərkibində maliyyə nəzarəti paketinin həcmi. (V.B.Komaratev "Korporativ idarəetmə və investisiya prosesi" s 91 ; 99.)

Ölkələr	Dominant səhmin payı (%-lə)	Maliyyə nəzarəti paketinin payı (%-lə)
ABŞ	25.4	3.6
Almaniya	55.9	19.1
Fransa	66.2	29.4
İtaliya	61.1	16
Böyük Britaniya	14.4	14

Korporativ şəkildə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə idarəetmə prosesi nisbətən adi təsərrüfat subyektlərindən fərqli olur. Bu fərqlilik özünü korporativ idarəetmənin struktrunda göstərir. Korporativ maliyyənin təşkil edilməsi bu struktrun düzgün bir şəkildə formalaşdırılmasından birbaşa aslıdır. Çünki korporativ maliyyə nəzarəti yalnız təsərrüfat daxilində sistemli bir şəkildə maliyyə

münasibətlərinin formalaşması şəraitində mövcud ola bilər. Lakin biz aşağıdakı sxemlə təşkilati struktur formasının ən mühim və standart kimi qəbul edilmiş formasını göstərmişik. Bəzi korporasiyalarda daxili təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətindən, həmçinin idarəetmə siyasətindən aslı olaraq bu struktur fərqliliklər göstərə bilər. Əsas etibarilə təşkilati struktur aşağıdakı kimidir:

Şəkil 2.1 : Təşkilati strukturun formasını əks etdirən sxem.

Bildiyimiz kimi aqrar-sənaye müəssisələri korporativ şəkildə fəaliyyət göstərən müəssisələrin birliyi kimi xarakterizə olunur və aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətini araşdırarkən korporativ maliyyə anlayışından da yan keçmək olmaz. Hal hazırda dünyada 53 min nəhəng korporasiya fəaliyyət göstərir, onların 450 min filialını da nəzərə alsaq ortaya çox ciddi bir rəqəm çıxır. Bu korporasiyanın illik satışları hələ 1998-ci ilin statistik məlumatlarına görə 9.5 trilyon dollar həcmində idi. İqtisadi sektorun günü gündən inkişaf etdiyi bir bazar mühitində bu rəqəmin hal-hazırda 15-20 trilyon dollar həcminə çatmasını güman etmək heç də çətin deyil.

Əsasən yeni texnologiyaların satışı ilə məşğul olan bu korporasiyaların (hansı ki yeni texnologiya satışının 80% indən çoxu onların payına düşür) tərkibinə global aqrar-sənaye korporasiyaları da aid edilə bilər. Ümumi illik satışın təxminən 20-25 % i bu aqrar-sənaye şirkətlərinin payına düşür. Onlara misal olaraq Associated British Foods PLC, Groupe Danone S.A , General Mills, Kellogg Co. , Mars Inc. , Mondelez International Inc. , Unilever Group , Adecoargo , Adler Seeds , Archer Daniels Midland kimi nəhəng aqrar-sənaye şirkətlərini göstərmək olar. Bu danılmaz bir faktdır ki , Qərbin mövcud inkişafını , yüksək rifahını və iqtisadi inkişafını təmin edən ən əsas faktorlardan biri də nəhəng korporasiyalardır. Qeyd etdiyimiz 53 min iri korporasiyaların 36380-i Qərbin payına düşür. Qərbdəki Ümumi Daxili Məhsulun 7.5 %-i (bu inkişaf etmiş ölkələrin dünya ÜDM göstəricidən yüksəkdir , qeyd edək i bu göstərici 6.3% dir.) də məhz bu korporasiyaların payına düşür.

Korporativ maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətlərindən biri də nəzarətin təşkili prinsipləridir. Maliyyə nəzarətinin hansı prinsiplərə əsasən təşkil edilməsi onun istiqamətinin də müəyyələşdirilməsinə imkan verir. Prinsip dedikdə maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması, fəaliyyəti və inkişafının əsasında dayanan məsələlər toplusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti təşkil olunan zaman bu prinsiplərə əsaslanılır. Korporativ maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirilə bilər. Normativ sənədlərdə əks olunmasına görə prinsiplər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Beynəlxalq sənədlərdə , konvensiya və sənədlərdə göstərilən təşkili prinsipləri.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində əks etdirilmiş prinsiplər.
3. Digər normativ hüquqi aktlarda əks etdirilmiş maliyyə nəzarəti təşkili prinsipləri.
4. Heç bir normativ sənəddə öz əksini tapmayan lakin maliyyə nəzarəti təcrübəsində qəbul edilmiş prinsiplər.

Bundan əlavə olaraq prinsiplər ümumi prinsiplər və konkret subyekt tərəfindən həyata keçirilməsi zəruri olan prinsiplər olmaqla da təsnifləşdirilə bilər. Maliyyə nəzarəti təşkil edilərkən ilk növbədə sahibkar hansı prinsiplərə riayət etməli olduğunu mütləq bir şəkildə müəyyən etməlidir. Çünki nəzarət prosesi mühüm

əhəmiyyətə malikdir və onun fəaliyyətinin formalaşdırılması zamanı qeyri-peşəkarlığa yol vermək olmaz. İndi isə qeyd edilən prinsiplərə qısaca nəzər salaq:

1. Müstəqillik prinsipi - Bu nəzarətin ən əsas prinsipi sayılır və nəzarətin üçüncü bir şəxsdən aslı olmadan nəzarətçinin öz fikri əsasında müstəqil şəkildə aparılması kimi xarakterizə olunur. Nəzarətçi qurumun və ya şəxsin müstəqilliyini pozan hər hansı bir müdaxilə konkret olaraq yol verilməzdir.
2. Obyektivlik prinsipi – Nəzarət heç bir qərəz , üzgörənlik və ya mənafə güdmədən , heç bir kənar təsirə məruz qalmadan formalaşdırılmalıdır.
3. Etibarlılıq prinsipi – Maliyyə nəzarəti nəticəsində əldə olunmuş hər bir maliyyə məlumatı digər hüquqi sənədlərlə (bank sənədləri , mühasibat sənədləri və s.) təsdiqlənə bilməlidir.
4. Şəffaflıq prinsipi – Maliyyə nəzarəti zamanı əldə edilmiş maliyyə nəticələri reallığa tam uyğun olmalıdır. Bu prinsipə əsasən maliyyə məlumatlarında heç bir qeyri-dəqiqliyə yol verilə bilməz.
5. Səriştəlik prinsipi – Maliyyə nəzarəti sahəsində biliklərin və vərdişlərin lazımi səviyyədə olması , peşə standartlarına uyğun bir şəkildə hərəkət etmək bacarığının mövcudluğunu tələb edir
6. Aşkarlıq prinsipi – Maliyyə nəzarəti prosesi və onun nəticələri hər bir şəxs tərəfindən tam şəkildə anlaşıla biləcək bir formada olmalıdır.
7. Düzgünlük prinsipi – Maliyyə nəzarəti münasibətlərində dürüst və səmimi olmağı tələb edir. Dürüstlüyü və ədalətli qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutur.
8. Məxfilik prinsipi – Maliyyə nəzarəti nəticəsində əldə edilmiş informasiyaların şəxsi maraqlar və ya üçüncü bir tərəfin maraqları üçün istifadə etməməyi, həmin informasiyaları səlahiyyəti olmadan müəssisədən kənara çıxartmamağı tələb edir.
9. Qanunçuluq prinsipi – maliyyə nəzarətinin təşkilinin və aparılmasının qanunvericilik aktlarına və hüquq normalarına müvafiq bir şəkildə aparılması. Bu prinsip əsasında prosesi təşkil edən vəzifəli şəxslərə çox böyük bir məsuliyyət yüklənmişdir , fəaliyyətin təşkilindən öncə qanunvericiliklə yaxından tanış olmaq zərurətini yaratmışdır.

10. Ümumilikdə peşə davranışı qaydaları və normaları – Bu peşə etikasına haqqında kodekslərlə qorunan, məhz maliyyə nəzarəti sahəsində çalışan işçilərin iş etikasını müəyyən edən daha mürəkkəb prinsiplər toplusudur.

Bunlardan başqa planlaşdırma prinsipi, fasiləsizlik prinsipi, əsaslandırma prinsipi və s. prinsiplər də mövcuddur. Maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi və fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə təsərrüfat daxilində sahibkarlar və idarə heyəti maraqlıdır. Lakin bu prosesin düzgün bir şəkildə formalaşdırılması və aparılması birbaşa dövlətin maraqlarına aid edilə bilər. Belə ki ölkə daxilində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə maliyyə nəzarəti işini təşkil etsə bu təsərrüfatda maliyyə fəaliyyətinin keyfiyyətini artırdığı üçün ölkə iqtisadiyyatında da müsbət bir hal kimi öz əksini tapacaq. Əlavə olaraq düzgün maliyyə nəzarəti təşkil edilmiş müəssisələrdə heç bir xəta və kənarlaşma halları olmadığından bu həm dövlət büdcəsinə olan ödənişlərin şəffaf bir şəkildə hesablanması və ödənilməsi, həm də dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının işinin yüngülləşdirilməsi kimi xarakterizə olunur. Bu səbəbdən də hökumət daxili müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması ilə maraqlıdır və bu sahənin inkişafı ilə bağlı müvafiq addımlar atır. 2009-cu il fevral ayının 10-unda prezident İlham Əliyev Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Fərman imzaladı. Bu fərmana əsasən Maliyyə Nazirliyinin nəzdində bir sıra yeni qurum fəaliyyətə başladı. Bu qurumların içində Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti kimi maliyyə nəzarəti orqanları da vardı. Bu yeni icra hakimiyyəti orqanlarının yaradılmasının məqsədi dövlət büdcəsi vəsaitinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət maliyyə, əyar, sığorta fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təşkilini təmin etməkdir. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin aparılmasında auditin rolu artırılmışdır. Xüsusilə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin aparılmasında daxili auditin rolunu vurğulamaq lazımdır. Audit fəaliyyəti qeyd etdiyimiz kimi “Audit Haqqında Qanun” ilə tənzimlənir. Daxili auditin əsas vəzifələrinə aiddir:

1. Müəssisə daxilində resurslardan səmərəli istifadə olunmasına nəzarət etmək.

2. Müəssisədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.
3. Müəssisənin ehtiyatlarının aşkar edilməsi üçün müvafiq tədbirlər işləyib hazırlamaq.
4. Təsis sənədlərinə uyğun olaraq müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi.
5. Təşkilatçıların verdiyi sərəncamların və sahibkar tərəfindən qəbul edilmiş qərarların nə dərəcədə yerinə yetirilməsi məsələsinin tətqiq edilməsi və müəyyənləşdirilməsi.
6. Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı imzalanmış müqavilələrin şərtlərinin yerinə yetirilməsi.
7. Təsərrüfat subyektinin qarşısında olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət.
8. Törəmə təsərrüfat subyektlərinin və bölmələrin tərkibində olan əsas vəsaitlərin və maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi.
9. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması.
10. Qeyri qanuni əməliyyatların və sənədlərdəki uyğunsuzluqların aşkar edilməsi.
11. Yoxlama işinin yekununda nəticə ilə bağlı müvafiq rəy verilməsi və tədbirlərin hazırlanması.
12. Verilmiş rəyə əsasən idarə heyəti tərəfindən qəbul olunan tədbirlərin düzgün icra edilməsinə nəzarət.
13. Rəhbərliyin verdiyi qərarların təsərrüfat subyektində nə dərəcədə icra edilməsi ilə bağlı müəssisənin idarə heyətinə məlumat vermək.
14. Daxili audit işinin nəticəsində isə bununla bağlı müvafiq hesabat hazırlanır və rəhbərliyə təqdim edilir.

Bu hesabat auditor rəyinin tərkib hissəsi sayılır və rəsmi sənəd statusu daşıyır. Hesabatı imzalayan audit artıq bu barədə məsuliyyət daşıyır. Bu hesabatlar adətən ildə iki dəfə tərtib edilir. Onun biri ilin ortasında ilk yarımil üçün , ikincisi isə ilin yekununda illik olaraq tərtib edilir. Hesabatda aşağıdakıların göstərilməsi zəruridir:

- a. Hesabatın tərtib edildiyi tarix.

- b. Yoxlamanı aparan auditorun adı və soyadı.
- c. Yoxlama aparılan müəssisənin adı.
- d. Audit işinin həcmi haqda məlumat.
- e. Audit prosesi zamanı yerinə yetirilmiş işlər haqda məlumat.
- f. Yoxlama prosesi nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar və maliyyə nəticələri haqda məlumat.
- g. Yoxlamanın nəticəsi kimi auditorun təklif etdiyi tədbirlər.

Maliyyə nəzarətinin nəticəsi kimi sonda tərtib edilən müəssisənin daxili audit prosesi haqda olan “Audit Hesabatı” yekun sənəddir və xüsusi bir şəkildə qeydə alınır. Daxili auditin vəzifələrindən də göründüyü kimi daxili maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi sadəcə təsərrüfat subyektinin maliyyə və mühasibat sənədlərinin yoxlanılması ilə məhdudlaşmır. Bundan əlavə olaraq maliyyə nəzarəti həm də mövcud şəraitdə əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirərək gələcək dövrdə davamlı inkişafın təmin edilə bilməsi üçün proqnoz verir. O müasir şəraitə uyğun olaraq yeni yaranmış iqtisadi meyl və prosesləri əhatə edir, elmi və texnoloji nəaliyyətlərin ən müasir təcrübələrinin istehsalatda tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Maliyyə nəzarəti müəssisənin kollektivinin psixoloji vəziyyətini müəyyən etməklə təsərrüfatdaxili sosial problemlərin aşkar edilməsində də əvəzsiz rol oynayır. Beləliklə hər bir amil üzərində kompleks yoxlama aparır və nəticələri ümumiləşdirir, nəticə etibarlı ilə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün idarə heyətinə hər cür köməkçilik göstərərək yeni inkişaf modellərinin hazırlanması və zəruri vəziyyətin təhlil edilməsi üçün əvəzsiz bir vasitə kimi çıxış edir.

2.2. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hər bir təsərrüfat subyekti maliyyə nəzarətinin obyektı rolunda çıxış edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan fermer subyektlər, aqrar-sənaye müəssisələri, aqrar-sənaye kompleksləri və sair təsərrüfat subyektləri də təsərrüfat fəaliyyətlərində maliyyə nəzarətini təşkil etməyə borcludurlar. Lakin kənd təsərrüfatı müəssisələrində əfsuslar olsun ki, maliyyə nəzarəti kompleks xarakter daşımır.

Yəni aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarəti mövcud şəraitdə yalnız mühasibat uçotunun düzgün təşkil edilməsi və aparılması , uçot sənədlərinin düzgünlüyü , maliyyə hesabatlarının vaxtında və dəqiq bir şəkildə hazırlanması , mühasibat uçotu ilə yanaşı vergi uçotu və istehsalat uçotunun təşkil edilməsi və aparılması kimi bir sıra uçot münasibətlərinin düzgünlüyü üzərində nəzarət etməyə xidmət edir. Qeyd etdiyimiz kimi maliyyə nəzarəti təkcə mühasibat və maliyyə sənədlərinin düzgünlüyünə nəzarət edən bir faktor deyil o korporativ maliyyə sistemi formalaşmış müəssisələrdə ümumiləşdirilmiş fikir formalaşdırılmasına xidmət edir. Lakin etiraf etməliyik ki hal hazırki şəraitdə ölkəmizdə aqrar-sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan korporasiyalara bunu aid etmək olmaz.

Maliyyə nəzarəti əsasən təsərrüfat subyektlərində aparılan uçot prosesi üzərində yoxlama apardığından kənd təsərrüfatı sahəsində aparılan mühasibat uçotunun strukturuna nəzər salmaqda fayda var. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun aparılması məsələləri əsasən aşağıdakı kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılır:

1. İstehsalın təşkili və idarəetmə üzrə xərclərin uçotu, həmçinin gələcək dövrlərin xərclərinin uçotu.
2. Köməkçi istehsalatın uçotu.
3. Bitkiçilikdə məsrəflərin , məhsul istehsalının uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması.
4. Heyvandarlıqda məsrəflərin , məhsul istehsalının uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması.
5. Kənd təsərrüfatı sənayesində məsrəflərin , məhsul istehsalının uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması.
6. Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlarda məsrəflərin uçotu.
7. Aqrar-sənayedə təsərrüfatın büdcəsinin planlaşdırılması məsələləri.
8. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün idarəetmə uçotunun təşkil edilməsi.
9. Aqrar sənaye müəssisələrində uçot siyasəti.

İstehsalın təşkili və idarəetmə üzrə xərclər kənd təsərrüfatı müəssisələrində olan məsrəflərin əhəmiyyətli qrupunu təşkil edir. Özündə bu xərclər iqtisadi cəhətdən müxtəlif tərkibli xərc qrupunu göstərir. Bura bir tərəfdən idarəetmə üzrə

xərclər, digər tərəfdən istehsalın təşkilinə və ona xidmət edən xərclər daxil edilir. Birinci qrup xərclər, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin, onun bütün sahələrinin və fəaliyyət növlərinin (istehsalat, təchizat, satış, kapital qoyuluşu, mədəni-məişət xidmətinin) idarə edilməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. İkinci qrup xərclər isə dövrətmənin istehsal mərhələsinə aid olan xərclərdir, hansı ki onlar təşkil etmə və nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olurlar. Hazırda uçotu sadələşdirmək üçün idarəetməyə olan xərcləri bütün fəaliyyət növlərinə deyil, praktiki olaraq tamamilə istehsala aid edilir. İkinci qrup xərclər bütünlükdə istehsala aid edilir.

İstehsalın təşkilinə və idarəetməyə olan xərclərin uçotu praktikada iki qrupa bölünür : Ümumistehsalat xərcləri və Ümumtəsərrüfat xərcləri. Ümumtəsərrüfat xərclərinə bütünlükdə təsərrüfatın idarə edilməsi və ona xidmətlə əlaqədar olan xərclər aid edilir. Ümumistehsalat xərclərinə isə istehsalın təşkili və onun ayrı-ayrı sahələrinə rəhbərliklə, həmçinin istehsalata xidmətlə əlaqədar olan xərclər aid edilir. Əmələ gəlmiş yerə görə isə bitkiçilikdə, heyvandarlıqda və digər sahələrdə ümumistehsalat xərclərinə bölünür. Bundan başqa, ümumistehsalat xərcləri həmçinin briqada və ferma üzrə ümumistehsalat xərclərinə bölünür. Bitkiçilik sahəsində ümumistehsalat xərcləri bütün sahəyə aid olan *sahə xərclərinə* və yalnız briqadaya aid olan *ümumbriqada* xərclərinə bölünür; heyvandarlıq sahəsində isə ümumistehsalat xərcləri *sahə* və *ümumferma* xərclərinə bölünür. İstehsalın təşkilinə və idarəedilməsinə aid olan xərclərin uçotunun bir sıra vəzifələri var hansı ki maliyyə nəzarəti aparılan zaman bunlara nə dərəcədə əməl olunması hər zaman diqqətə alınır. Bu vəzifələrə aşağıdakılar aiddir:

1. Əməliyyatları müvafiq uçot sənədləri ilə düzgün bir şəkildə rəsmiləşdirmək və qeyd etmək.
2. Xərcləri onların növləri və maddələrinə uyğun bir şəkildə düzgün və vaxtında uçota almaq.
3. İdarəetmə aparatının saxlanması üçün lazım olan xərclərin səviyyəsinə nəzarət etmək və bu xərcləri aşağı salınması üçün təkliflər vermək.

4. Xərclərin əsas istehsalat xərclərinin obyektləri üzrə düzgün bölgüsünə nəzarət etmək.

Köməkçi istehsalat elə bir istehsalatdır ki, müəyyən olunmuş qaydada yerinə yetirilmiş köməkçi xarakterli işlər yaxud göstərilmiş digər xidmətlər bu cür istehsalata aid edilə bilər. Köməkçi istehsalata misal olaraq göstərmək olar: əsas vəsaitlərin təmiri, avtomobil nəqliyyatı, at-araba nəqliyyatı, elektrik, su, istilik və qaz təchizatı soyutma qurğuları, tara və tara təmiri istehsalatı, həmçinin ya əsas istehsalatda, ya da fəaliyyətin digər sahələrində (tikinti, əsaslı təmir və s.) istehlak olunan işlər və xidmətlər. Köməkçi istehsalatın əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, köməkçi istehsalat digər istehsalat sahələrinə xidmət məqsədi ilə təşkil olunur.

Bitkiçilikdə istehsal məsrəflərinə əsa fəaliyyət növü üzrə yaranmış xərclər və əlavə olaraq satış üzrə olan xərclər aid edilir. Bitkiçilik aqrar-sənaye sektorunda ən mühüm sahələrdən biridir. Bitkiçilikdə mühim olaraq əhalinin ərzağa olan tələbatının ödənilməsi üçün orta illik ümumi taxıl yığımının artırılması, dənli bitkilərin məhsuldarlığının yüksəldilməsi, digər əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması kimi məsələlər hal hazırda aktual olaraq qəbul edilir. Bitkiçiliyin ən əsas vəzifələrindən biri kimi heyvandarlıqda möhkəm yem bazasının yaradılması üçün yem istehsalatının kəskin sürətdə artırılması məsələsi çıxış edir. Bitkiçilik təsərrüfatının qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsində bu sahəsinin məsrəfləri və məhsul çıxışının uçotunun düzgün və öz vaxtında aparılması mühüm rol oynayır. Bitkiçilikdə məsrəflərin uçotunun düzgün təşkil edilməsi isə birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Bitkiçilikdə istehsalın mövsümi xarakter daşması spesifik bir hal kimi qiymətləndirilir. Buna görə də bitkiçilik sahəsində istehsal məsrəfləri ilin müxtəlif vaxtlarında müxtəlif cür ola bilər. Bitkiçiliyin müvafiq vaxtda yetişməsi effektiv məhsul çıxışına səbəb olur və buna uyğun olaraq məhsul yığımı dövrü başlanır. Yığılmış əhsuldan emal nəticəsində əsas və əlavə məhsullar əldə edilir. Bitkiçilikdə istehsal prosesində cari ilin məhsulu üçün məsrəflər və növbəti ilin məhsulu üçün məsrəflər paralel şəkildə aparılır. Bitkiçilik təsərrüfat fəaliyyəti zamanı yaranan məsrəflərə aşağıdakılar aid edilir:

1. Əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və saxlanması zamanı çəkilən xərclər (yanacaq , amortizasiya, təmir məsrəfləri).
2. Suvarma prosesinin aparılması zamanı yaranan məsrəflər.
3. Qurudulma və emal prosesi üzrə məsrəflər.
4. Torpağın əhəng və gips ilə gübrələnməsi üzrə məsrəflər. Mineral və üzvi gübrələrin alınmasına çəkilən xərclər.
5. Siloslaşdırmaya olan məsrəflər, senajın hazırlanmasına çəkilən məsrəflər.
6. Əməkhaqqı üzrə məsrəflər.
7. Sosial sığortaya və dövlət büdcəsinə olan ayırmalar.
8. Toxum və əkin materiallarının alınmasına çəkilən xərclər.
9. Bitki mühafizə vasitələrinin əldə edilməsi və istifadəsi üzrə xərclər.
10. İstehsalın təşkili və idarəetmə üzrə yaranmış məsrəflər.

Bitkiçilik təsərrüfatının yüksək səviyyədə inkişaf etməsi öz növbəsində heyvandarlığın da inkişaf etməsinə şərait yaradır. Heyvandarlıq təsərrüfatı əhalinin ən qiymətli ərzaq məhsulları olan ətə, südə, yumurta və digər heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatını, həmçinin yüngül sənayenin də xammala olan tələbatını ödəməyə xidmət edir. Heyvandarlıq öz növbəsində bitkilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün lazım olan üzvü gübrə ehtiyacını da təmin edir. Heyvandarlıq təsərrüfatında qarşıya qoyulan vəzifələrin düzgün bir şəkildə yerinə yetirilməsində məsrəflərin və məhsul istehsalının uçotunun səmərəli təşkil edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. ***Heyvandarlıqda məsrəflərin və məhsul istehsalının uçotunun*** qarşısında duran vəzifələrə aiddir:

1. Mal-qara qrupları və istehsalın növləri üzrə xərclərin düzgün müəyyən edilməsini iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq.
2. İqtisadi cəhətdən eyni maddə və elementlər üzrə bütün xərclərin düzgün bölünməsi və buna əsasən istehsal edilən məhsulların maya dəyərini müəyyənləşdirmək.
3. Heyvandarlıqdan alınan məhsul istehsalının vaxtında, düzgün və tam bir şəkildə əks etdirilməsi.
4. Təsərrüfatın hər bir bölməsi üzrə yaranmış xərclərin düzgün əks etdirilməsi.

5. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə əsas və əlavə məhsulların maya dəyərinin hesablanması.

Heyvandarlıq təsərrüfatına maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, dəvəçilik, atçılıq, donuzçuluq, arıçılıq, balıqçılıq, ipəkçilik, dovşançılıq və xəzlik heyvandarlıq, maralçılıq və sair kimi sahələr aid edilir. Bu təsərrüfat fəaliyyətinin növündən aslı olaraq heyvandarlıqda mühasibat uçotunun xərc maddələri müxtəlif cür ola bilər. Və məsrəflər haqda olan uçot məlumatları birbaşa maliyyə nəzarətinin obyektinə hesab olunur. Ümumilikdə isə heyvandarlığa aid olan məsrəflərə aşağıdakılar aid edilir:

- a) Əməkhaqqı xərcləri.
- b) Sosial sığorta ayırmaları və dövlət büdcəsinə olan borclar.
- c) Heyvanların mühafizəsi üçün zəruri olan vasitələrin alınmasına və saxlanılmasına çəkilən xərclər.
- d) Yemlərə çəkilən xərclər.
- e) Əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və saxlanması zamanı çəkilən xərclər (yanacaq, amortizasiya, təmir məsrəfləri).
- f) Heyvanların ölümündən yaranan itkilər.
- g) İstehsalın təşkili və idarəetmə üzrə yaranmış məsrəflər.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emal edilməsi üçün, həmçinin təsərrüfat üçün zəruri olan tikinti materiallarının istehsalı, xırda inventarların hazırlanması və sair məsələlərin həlli üçün **sənaye istehsalı** təşkil edilir. Sənaye istehsalına aid edilən sahələrin bəzilərinə misal olaraq göstərmək olar:

1. Yağ istehsalı zavodları
2. Dəyirmanlar
3. Şərab istehsalı zavodları
4. Tərəvəz və meyvələrin emalı edilməsi və konservləşdirilməsi zavodları
5. Mal-qara və quşların kəsilməsi sexləri

Kənd təsərrüfatının mövsümliliyinin azaldılması, il ərzində işçi qüvvəsi və material ehtiyatlarından bərabər istifadə olunması üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrində sənaye istehsalının təşkilinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Sənaye istehsalının uçotunun vəzifələrinə aiddir :

- a. Hər bir müəssisənin təsərrüfat işinin həcmi müəyyən etmək.
- b. Əmək, material və xammal xərclərinə düzgün nəzarət etmək.
- c. Sənaye istehsalından alınan məhsulları vaxtlı vaxtında mədaxil etmək.
- d. Məhsul vahidinin maya dəyərini düzgün hesablamaq.
- e. Bitməmiş istehsalatı düzgün müəyyən etmək.
- f. Təsərrüfatdaxili uçot tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək.
- g. Hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin nəticəsini düzgün müəyyən etmək.

Kənd təsərrüfatında təsərrüfat subyektlərinin *xidmətedici istehsalat* və təsərrüfat xərcləri ayrıca qrup xərcləri şəklində uçota alınır. Xidmətedici istehsalat və təsərrüfata misal olaraq yeməxana, çörəxana, təmir tikinti emalatxanası, hamam, camaşırxana, bərbərxana, mənzil-kommunal təsərrüfatı, uşaq müəssisəsi, istirahət evi, sanatoriya kimi təsərrüfat daxilində yaradılmış sahələri göstərmək olar. Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatın göründüyü kimi əsas cəhəti odur ki, onlar kənd təsərrüfatı müəssisələrində fəaliyyət göstərən işçilərin məişət ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edir. Bu təsərrüfatlar fəaliyyətinin xarakterinə və xərclərin ödənilməsi səviyyəsinə görə bir-birilərindən fərqlənirlər. Məsələn, çörəxana və yeməxana qida məhsulu hazırlayır xərcləri isə istehsal edilən və məhsul satışından əldə edilən gəlir hesabına ödənilir; hamam və çamaşırxana xidmətlər göstərir və xərcləri göstərilən xidmət hesabına olan daxil olmalar sayəsində ödənilir; uşaq müəssisəsi, mənzil-kommunal təsərrüfatı, bərbərxana, istirahət evi, sanatoriyalar isə sosial və məişət xidməti funksiyasını yerinə yetirir xərcləri isə daxil olmalar və müxtəlif mənbələr hesabına ödənilir. Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlarda xərclərin qeydiyyatı “Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar” hesabında aparılır. “Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar” hesabının aşağıdakı subhesabları vardır:

1. Mənzil-kommunal təsərrüfatları.
2. Əhaliyə məişət xidməti istehsalatı.

- 3.İctimai iaşə müəssisələri.
- 4.Məktəbəqədər uşaq müəssisələri.
- 5.Mədəni-məişət təyinatlı müəssisələr.
- 6.Digər istehsalat və təsərrüfatlar.
- 7.Qeyri kommersion fəaliyyəti.

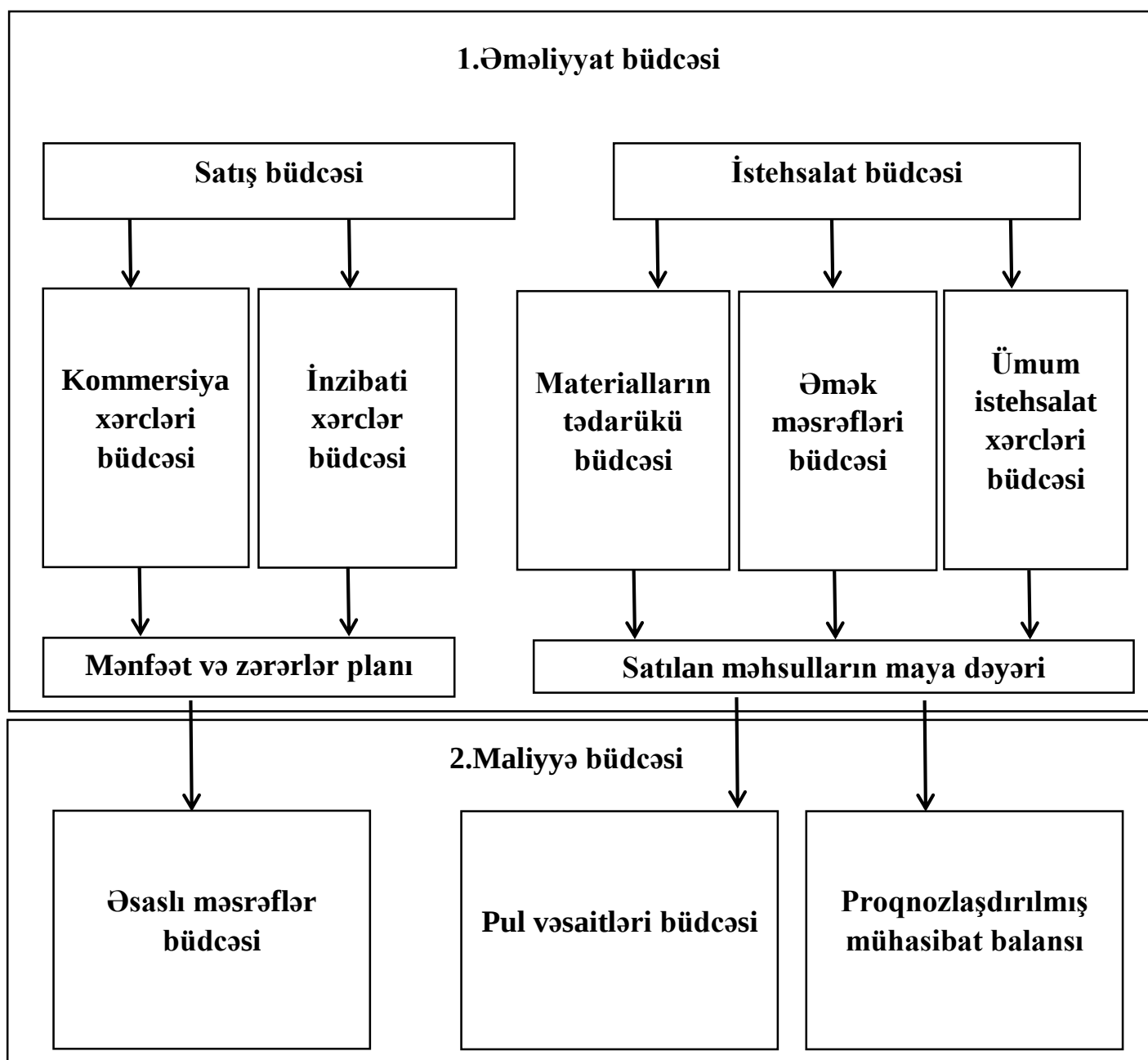
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarəetmə uçuotunda **büdcənin təşkili** dedikdə əsasən planlaşdırma prosesi başa düşülür. Uçuot praktikasında büdcənin təşkili və quruculuğu anlayışı geniş istifadə edilir. Büdcə bir qayda olaraq növbəti büdcə ili olmaqla gələn il üçün nəzərdə tutulur. Praktiki olaraq nəyinki aqrar-sənaye müəssisələri bütün müəssisələr büdcə plan tərtib edirlər. Büdcəyə ciddi nəzarət etmənin standart forması olmasa da daxili maliyyə nəzarətinin düzgün formalaşdırılması ilə buna nail olmaq olur. Büdcə istifadəçilər üçün aydın və başa düşülən formada informasiyaları təmsil etməli , natura ifadəsində və ya aslı olmayaraq hər hansı ölçü vahidində hazırlanmalıdır. Büdcəyə hazırlıq prosesi onun hansı dövr üçün tərtib olunmasından və onu tərtib edən bölmə və ya şəxsin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə başlanır. Büdcənin təqdim olunma formasını da büdcəni tərtib edən həmin bölmə və ya şəxs seçir. Büdcədə əks etdirilən maliyyə informasiyaları büdcənin istifadəçiləri üçün əhəmiyyətli və düzgün olmalıdır. Büdcənin istifadəçiləri dedikdə isə bütünlükdə müəssisə və onun struktur başa düşülür, bu onların fəaliyyətini əlaqələndirməyə imkan verən ən yaxşı vasitə sayılır. Büdcə özü də məsul bölmənin rəhbəri ilə birlikdə mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən işlənilib hazırlanır.Büdcənin yerinə yetirdiyi funksiyalara aşağıdakılar aid edilir:

- 1.Əməliyyatların planlaşdırılması istər strateji cəhətdən, istərsə də taktiki cəhətdən təşkilatın məqsədlərinə nail olunmasını təmin etməyə xidmət edir. Planlaşma istehsalatın vəziyyətinə nəzarət etməyə kömək edir. Təsərrüfat subyektinin rəhbəri büdcə plan olmadıqda hadisələrin gedişinə nəzarət etmək əvəzinə sadəcə vəziyyətə münasibət bildirməklə kifayətlənə bilər.

2.Müəssisənin müxtəlif fəaliyyət sahələrinin və şöbələrinin əlaqələndirilməsi. Bütçə ayrı-ayrı struktur bölmələrinin rəhbərlərini öz fəaliyyətlərini bütünlükdə müəssisənin marağı baxımından qurmağa vadar edir.

Qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq bütçə ümumi , çevik və statistik bütçələrə bölünür. Ümumi bütçə özündə struktur vahidləri də daxil olmaqla bütün müəssisə üçün əlaqələndirilmiş iş planını göstərir. Ümumi bütçənin məqsədi ayrı-ayrı bütçələrin, müəssisənin müxtəlif bölmələrinin planlarını ümumiləşdirmək və birləşdirməkdən ibarətdir. Aqrar-sənaye müəssisələrində əsas bütçə iki bölmədən ibarət olmaqla tərtib edilir : 1. Əməliyyat bütçəsi. 2. Maliyyə bütçəsi.

Şəkil 2.2: Kənd təsərrüfatı müəssisələrində ümumi bütçənin struktru haqda sxem.

Kənd təsərrüfatı subyektlərində mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən biri kimi (xüsusilə də müəssisəni idarə edən zaman) yuxarı rəhbərlikdə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazım olan **informasiyaların toplanması və ümumiləşdirilməsi** məsələsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Maliyyə təcrübəsində bu proses aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Vəziyyətin təhlili və problemin aşkar edilməsi.
2. İdarəetmə qərarlarının məqsədi.
3. Lazımı məlumatların və zəruri faktların toplanılması.
4. Məqsədəuyğun qərar versiyalarının hazırlanması.
5. Qərar variantlarının üstünlükləri və çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsi.
6. Qərar variantlarının nəticələrinin qiymətləndirilməsi.
7. Alternativ variantların içərisindən optimal variantın seçilməsi.

Düzgün qərarın qəbul edilməsindən əvvəl məqsədi müəyyən etmək yaxud rəhbərliyi müəssisə fəaliyyətinə istiqamətləndirmək lazımdır. Bu da hansı qərar variantına üstünlük verilməsinin seçilməsinə kömək edir. Hər şeydən əvvəl düzgün qərarın qəbul edilməsi üçün bütün alternativ variantların icrası zamanı yaranacaq məsrəflərin hesablanması amili çox mühimdir. Bu hesablamalarda bəzən müəssisənin əvvəlki dövr üzrə əldə edilmiş gəlirləri nəzərə alınır. Aqrar-sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun informasiyaları istifadə edilərək bir sıra vəzifələrin həllinə nail olunur. Bunlara aiddir:

1. Zərərsizlik həddinin müəyyən edilməsi.
2. Məhsul buraxılışının planlaşdırılması.
3. Qiymətin əmələ gəlməsi üzrə qərarların qəbul edilməsi.
4. Kapital qoyuluşu haqqında qərarların verilməsi.
5. Biznes strukturunun yenidən təşkili haqqında qərarların qəbul edilməsi.

6.Yeni məhsul növünün mənimsənilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında qərarların verilməsi.

Aqrar sənaye müəssisələrinin mühasibat uçotuna nəzarət zamanı diqqətə alınan ən əsas amillərdən biri də ***uçot siyasətidir***. Bu təsərrüfat subyektinin uçotunun aparılması üsullarının məcmu və hesabatların tərtib edilməsinin əsası kimi qiymətləndirilir. Mühasibat uçotunun aparılması üsullarına misal olaraq maliyyə fəaliyyəti məlumatlarının qruplaşdırılması və qiymətləndirilməsini, aktivlərin dəyərinin ödənilməsi üsullarını, sənəd dövriyyəsinin təşkil edilməsini, mühasibat uçotu hesablarının tətbiq edilməsi metodlarını, uçot registrləri sistemini, uçot məlumatlarının işlənilməsi üsulları və digər bir sıra üsulları göstərmək olar. Müəssisənin uçot siyasəti mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına məsuliyyət daşıyan baş mühasib tərəfindən tərtib edilir və müəssisənin idarə heyəti tərəfindən təsdiq olunur. Qəbul edilmiş uçot siyasəti bir sonrakı mərhələdə təşkil edilir, onun təşkili təsərrüfat subyektinin müvafiq bir sıra sənədlərinin rəsmiyyətə və səliqəyə salınması üçün mühimdir. Uçot siyasəti müəssisənin bütün filialları və bölmələri üçün vahid şəkildə tərtib edilir. Uçot siyasətinin tətbiqinə növbəti təsərrüfat ilinin yanvar ayının 1-dən gec olmayaraq icrasına başlanılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyə nəzarəti aparılan zaman müasir şəraitdə yuxarıda qeyd etdiyimiz mühasibat uçotu prosesləri nəzarət obyekti rolunda çıxış edir. Bu məsələlər üzərində maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi və uçot prosesinin yerli yerində olub olmamasını müəyyən etmək üçün istər təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti şöbələri istərsə də ayrı-ayrı auditorlar təsərrüfat subyektinə cəlb edilirlər. Aqrar-sənaye müəssisələrində sadalanan məsələlərin öz qaydasında olması birbaşa sahibkarların və idarə heyətinin marağındadır. Müasir şəraitdə ildən ilə dövlətin də dəstəyi nəticəsində kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyə nəzarətinin və düzgün uçot prosesinin təşkil edilməsi məsələlərinin önəmi artırılır. Bu istiqamətdə müasir standartlara cavab verən yerli aqrar-sənaye komplekslərinin maliyyə münasibətlərinin son dövrdə inkişafını misal olaraq göstərmək olar. Hal hazırda dövlətin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd kimi ölkə ərazisində fəaliyyət

göstərən irili xırdalı hər bir aqrar-sənaye müəssisəsində təkmlil maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması məsələsi çıxış edir.

2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar-sənaye müəsisələrinin fəaliyyəti və bu fəaliyyətə maliyyə nəzarətinin strukturları

Dünyada aqrar-sənaye sahələrində istehsal faktorunun əhəmiyyəti bu sahənin coğrafiya və iqlimdən aslı olaraq qeyri taraz bir şəkildə yayılması , istehlakçı və əhali sayında sürətli artım kimi amillərin təsiri ilə artaraq qitə daxili və qitələr arasы aqrar ticarətin inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. XX əsrin əvvəllərində nəqliyyat və saxlama anbarları üzrə təsərrüfat fəaliyyətləri inkişaf etdiyindən bunun nəticəsində aqrar-sənaye sahəsinə olan xərclər nisbətən düşmüşdür və həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına dünya bazarında texniki məhdudiyyətlərin də aradan qaldırılması inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar-sənaye məhsullarının ticarət həcmi ,həmçinin bu sahədən yaranan gəlirlərin artımı ilə müşahidə olunmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin təsərrüfatla məşğul olma səviyyəsi 60% təşkil edir və bu da həmin ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi , iqtisadi dirçəmə və rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında ən vacib amil kimi çıxış edir. Müasir şəraitdə dünya bazarında söz sahibi olan inkişaf etmiş ölkələrin tələb və təklifi tənzimləyən aqrar-sənaye və ticarət siyasətləri nəticəsində bu siyasətlərin tətbiq edildiyi dövlətlərdə ticarət fəaliyyətinin və iqtisadi rifahın davamlı inkişafının təmin olunması halları sıx-sıx müşahidə olunur. İnkişaf etmiş ölkələr bu sektorun əhəmiyyətin fərqlində olduqlarından aqrar-sənayenin inkişafına xüsusi diqqət ayırırlar. Belə ki inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye inqilabından bu yana digər sahələrlə müqayisə edildikdə aqrar-sənaye sahəsinin payının ümumi təsərrüfata nisbətən payı azalsa da yenə də bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusilə də xarici ticarətlərində aqrar sektorun inkişafının payı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Yeni Zellandiya-nın ümumi ixracatının təxminən 50%-ə qədəri , Brazilyanın 26%-ə qədəri , Avstraliyanın 20%-ə qədəri , İspaniyanın 12%-ə qədəri aqrar-sənaye məhsullarının payına düşür.

Lakin İEÖ-də hal hazırki dövrdə elm və texnologiya , kimya və elektronika kimi sahələrin inkişaf etməsi həmin ölkələrin daha çox elmi texniki tərəqi tələb edən sahələrdə ixtisaslaşmasına və aqrar-sənaye məhsullarının isə idxalçısına çevirməyə şərait yaratmışdır. İstisna olaraq ABŞ , Kanada və Fransa kimi İEÖ lər aqrar sektorda açıq aşkar ixracatçı ölkə rolunda çıxış edirlər. Dünya ticarət təcrübəsində isə bu rolda , yəni aqrar-sənaye məhsullarının ixracatçısı rolunda İOÖ lər üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq aqrar ticarət son 50 il içində daim olaraq böyümə və inkişaf göstərmişdir bu da qlobal şəkildə ərzaq tələbinin artması ilə əsaslandırılır. Statistik olaraq baxıldıqda isə bu sektorun digər sahələrə nisbətən zəif inkişaf etməsinə səbəb olaraq Beynəlxalq Gömrük Tarifləri və Beynəlxalq Ticarət Sövdələşmələri formalaşdırılan zaman aparılan danışıqlara kənd təsərrüfatı mövzusu istənilən səviyyədə daxil edilməməsi və bu sektora haqsız yerə dırnaqarası yanaşılması göstərilir. Bu barədə FAO-nun prezidenti 2003-cü ilki çıxışında bildirmişdir. Son illərdə sektorun vəziyyətini daha yaxşı nəzərdən keçirə bilmək üçün 2005-2012 ci illər arasında dünyada məhsul istehsalatı və ixracatın artım dərəcələrinə baxaq:

Cədvəl 2.2

Dünyada sənaye sahələri üzrə ixracatın artım dərəcələri.

İstehsalat və İxracat	2005-2012 (%-lə)
Dünyada məhsul istehsalı	2 %
<i>Aqrar-sənaye sahəsi</i>	2 %
<i>Yanacaq və mədən sənayesi</i>	1 %
<i>Emal sənayeləri</i>	2 %
Dünyada məhsul ixracatı	3.5 %
<i>Aqrar-sənaye sahəsi</i>	4 %
<i>Yanacaq və mədən sənayesi</i>	2 %
<i>Emal sənayeləri</i>	4 %

Göründüyü kimi aqrar-sənaye məhsullarının ixracatında artım daha çoxdur. Bu da sektorun beynəlxalq ticarətinin və gömrük məsələlərinin beynəlxalq şirkətlər tərəfindən tənzimlənməsinin nəticəsidir. Aqrar-sənaye məhsullarının artım tempinə qitələr üzrə nəzər salaq:

Dünyada aqrar-sənaye məhsullarının artım dərəcələri.

Bölgələr	Dəyər (milyard \$)	İxracat norması (%)	Artım dərəcəsi (2005-2012) %-lə
<i>Dünya</i>	1657	100	10
Avropa	657	39.7	7
Şm.Amerika	258	15.5	9
Asiya	384	23.2	14
C.Amerika	205	12.4	12
Afrika	57	3.5	11

Cədvəldən də göründüyü kimi aqrar-sənaye sahəsində məhsul dəyərində inkişafın böyük bir qismi İEO in cəmləşdiyi Avropa (657 milyard dollar) və Şm.Amerikanın (258 milyard dollar) payına düşür. Lakin ümumi inkişaf tempində artım əsasən İOÖ in cəmləşdiyi Asiya (14%) və C.Amerika (12%) da müşahidə olunur.

Hər bir ölkənin aqrar-sənaye müəssisələrində fəaliyyətin səmərəliliyi yekun nəticə kimi özünü istehsal edilmiş məhsulun həcmində biruzə verir. Belə ki məhsul həcmi nə qədər yüksək və məhsul keyfiyyəti nə qədər yaxşı olsa bu ölkənin aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin nə dərəcədə yaxşı olmasını da əks etdirəcək. Belə ki maliyyə nəzarəti nəticəsində hər bir ölkə öz daxili aqrar fəaliyyətini iqtisadi cəhətdən qiymətləndirir və yekun nəticə kimi dünya aqrar-sənaye fəaliyyətini əks etdirən statistik göstəricilər formalaşdırılır. Mühüm statistik göstəricilərin bəzilərinə nəzər salmaqla ölkələrin aqrar-sənaye sahəsinin vəziyyətini qiymətləndirək. Qeyd edək ki , bu məlumatlar 2014 cü ildə fevral-aprel ayları ərzində formalaşdırılmış və aşağıdakı qurumlar tərəfindən hazırlanmışdır:

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatlarının verilənlər bazasında olan maliyyə məlumatları əsasında dünya iqtisadiyyatı və aqrar sənaye sahəsinin statistik nəticələri formalaşdırılmışdır.

2. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı olan FAO-nun verilənlər bazasında olan maliyyə məlumatları əsasında əkin sahələri , dünya əhalisi və aqrar sahədə işləyən əhali sayı haqda statistika formalaşdırılmışdır.

3. Dünya Ticarət Təşkilatının (WTO) verilənlər bazasında olan maliyyə məlumatları əsasında xarici ticarətlə əlaqədar statistika formalaşdırılmışdır.

4. Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin (ITC) verilənlər bazasında olan maliyyə məlumatları əsasında kənd təsərrüfatı məhsullara görə ayrı-ayrılıqda daha detallı statistika formalaşdırılmışdır.

Əvvəlcə ümumiləşdirilmiş bir şəkildə göstəricilərə nəzər salaq:

Cədvəl 2.4

Dünyada aqrar-sənaye sahəsinə dair bir sıra statistik göstəriciləri.

Təyinat	Göstəricilər
Dünya iqtisadiyyatında istehsalatın ümumi həcmi.	72.215 milyard dollar
Dünya iqtisadiyyatında aqrar-sənaye məhsullarının istehsalatının ümumi həcmi.	3.029 milyard dollar
Aqrar-sənaye məhsullarının istehsalının ümumi istehsalatda payı.	4.2 %
Dünya əhalisinin sayı.	7.080 milyon nəfər
Dünyada iqtisadi fəal əhalinin sayı.	3.388 milyon nəfər
Dünya aqrar-sənaye sektorunda iqtisadi fəal əhalinin sayı.	1.325 milyon nəfər
Dünyada ümumi əkin sahəsi.	4.912 milyon hektar
Dünyada məhsul ixracatının ümumi həcmi.	18.401 milyard dollar
Dünyada kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracatının həcmi.	1.656 milyard dollar
Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracatının ümumi ixracatda payı.	9.0 %
Dünyada məhsul idxalının ümumi həcmi.	18.601 milyard dollar
Dünyada kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalının həcmi.	1.745 milyard dollar
Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalının ümumi idxalda payı.	9.4 %

Aqrar-sənaye məhsulları ən mühim insani ehtiyaclardan biri olan ərzaq təminatını ödəməyə xidmət edən yeganə təsərrüfat sahəsi olsa da göründüyü kimi yetərli inkişaf səviyyəsinə çatmamışdır. Aqrar-sənaye sahələrində iqtisadi fəal əhalinin dünya üzərində ortalama 40% ə qədər çalışsa da, belə məhsulların istehsalı ümumi dünya iqtisadiyyatında istehsalatın cəmi 4% ni təşkil edir. Bu qədər mühim

bir sahə üçün çox aşağı bir göstəricidir. Bu sektorda dünya üzərində ölkələrin rolunu müəyyən etmək üçün hər bir kateqoriya üzrə ən inkişaf etmiş 5 ölkəni cədvəllər əsasında müəyyən edək:

Cədvəl 2.5

Dünya iqtisadiyyatında istehsalının həcminə görə qabaqcıl ölkələr.

Ölkələr	İstehsal həcmi (min \$)	Payı (%)
ABŞ	16.244.600	22.5
Çin	8.358.400	11.6
Yaponiya	5.960.180	8.3
Almaniya	3.425.956	4.7
Fransa	2.611.221	3.6

Cədvəl 2.6

Aqrar-sənaye məhsullarının istehsalının həcminə görə qabaqcıl ölkələr.

Ölkələr	İstehsal həcmi (min \$)	Payı (%)
Çin	829.709	27.4
Hindistan	307.807	10.2
ABŞ	177.331	5.9
İndoneziya	126.820	4.2
Brazilya	100.414	3.3

Cədvəl 2.7

Ümumi təsərrüfat sahələrinin böyüklüyünə görə ən qabaqcıl ölkələr.

Ölkələr	Sahə (ha)	Payı (%)
Çin	519.148	10.6
ABŞ	411.263	8.4
Avstraliya	409.673	8.3
Brazilya	275.030	5.6
Rusiya Federasiyası	215.250	4.4

Cədvəl 2.8

İqtisadi fəal əhalisinin aqrar-sənaye sahələrində işləməsinə görə qabaqcıl ölkələr.

Ölkələr	Say (nəfər)	Payı (%)
Çin	504.523	38.1
Hindistan	271.065	20.5
İndoneziya	49.963	3.8

Efiopiya	35.147	2.7
Banqladeş	32.321	2.4

Cədvəl 2.9

Aqrar-sənaye məhsullarının ixracatının həcminə görə qabaqcıl ölkələr.

Ölkələr	İxracın həcmi (min \$)	Payı (%)
ABŞ	171.909	10.4
Hollandiya	103.271	6.2
Almaniya	91.757	5.5
Brazilya	86.435	5.2
Fransa	78.676	4.8

Cədvəl 2.10

Aqrar-sənaye məhsullarının idxalının həcminə görə qabaqcıl ölkələr.

Ölkələr	İdxalın həcmi (min \$)	Payı (%)
Çin	156.823	9.0
ABŞ	141.849	8.1
Almaniya	111.305	6.4
Yaponiya	93.724	5.4
Hollandiya	71.912	4.1

Cədvəl 2.11

Aqrar-sənaye məhsullarının istehsalı və ticarətinə görə (ümumiləşdirilmiş şəkildə) ən inkişaf etmiş beş dövlət.

Ölkələr	İstehsal (min \$)*			Ticarət (min \$)**		
	Ümumi	Aqrar	Payı(%)	İxrac	İdxal	Saldo
Çin	8.358.400	829.709	9.9	66.175	156.823	-90.647
Hindistan	1.875.213	307.807	16.4	42.395	25.668	16.727
ABŞ	16.244.600	177.331	1.1	171.909	141.849	30.060
İndoneziya	878.043	126.820	14.4	45.023	20.906	24.117
Brazilya	2.254.109	100.414	4.5	86.435	13.109	73.326

*FAO-nun verdiyi məlumatlara əsasən tərtib edilmişdir.

**Dünya Ticarət Təşkilatının (WTO) verdiyi məlumatlara əsasən.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar-sənaye müəssisələrində elm və texnikanın tətbiqi ilə fəaliyyətin intensiv inkişafına nail olunur. Belə ki yuxarıdakı cədvəllərdən də göründüyü kimi aqrar-sənaye sektoruna liderlik edən ölkələr arasında inkişaf etmiş ölkələr xüsusən nəzərə çarpır. İnkişaf etmiş ölkələr bu uğura intensiv

təsərrüfatın qurulması ilə yanaşı lazım səviyyədə maliyyə sisteminin yeni korporativ maliyyə sisteminin düzgün formalaşdırılması və maliyyə nəzarətinin mükəmməl səviyyədə təşkili edilməsi ilə nail olmuşdular. Maliyyə nəzarəti (financial control) dünyanın qabaqcıl aqrar sənaye korporasiyalarının iqtisadi siyasətinin ən əsas hissələrindən sayılır. İEÖ in iqtisadi təcrübəsinə görə hansı sektor olursa olsun maliyyə nəzarəti aparılmadan o müəssisənin uğur qazanma ehtimalı yoxdur. Aqrar-sənaye komplekslərinin maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi proseslərin qanunlar çərçivəsində qiymətləndirilməsi və idarə heyəti başda olmaqla bütün zəruri kadrların məlumatlandırılması kimi mühim məsələləri də əhatə edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə nəzarəti aparan qurumların yüksək elmi ixtisas səviyyəsində və təcrübəli olması əsas şərtlərdəndir. Bu ölkələrdə maliyyə nəzarəti əsas etibarilə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Maliyyə nəzarəti.
2. İqtisadi nəzarət.
3. İdarəetmə nəzarəti.

Maliyyə nəzarəti sahəsində bir sıra ölkələrdə nəzarətin nə səviyyədə təşkil edilməsi və aparılmasını müəyyən etmək üçün anket keçirilmişdir. Anketin nəticəsində maliyyə nəzarətinin təşkil edildiyi amma kifayət edici səviyyədə aparılmadığı müəyyən edilmişdir. Hər bir dövlət özlüyündə və beynəlxalq təşkilatlarla ortaq bir şəkildə fəaliyyət göstərərək bu prosesin inkişafı üçün əsaslı addımlar atırlar. Ümumiyyətlə İEÖ-in iqtisadiyyatını təhlil edərkən aqrar-sənaye korporativlərinin yerinin digər sektorlar qədər mühim olduğu görülür. Bu kənd təsərrüfatı korporasiyaları qlobal səviyyədə yerinə yetirdiyi misyanın mühimliyi və bütün dünya əhalisinə istiqamətlənmiş olması ilə çox önəmli bir rola sahib olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə nəzarətini təhlil edərkən 2014-cü il sentyabr ayının 3-də keçirilmiş Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Konqresi nəzdində müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdən 33 aqrar-sənaye korporativinin maliyyə nəzarətinin səviyyəsini təhlil nəticəsində əldə edilmiş məlumatlara diqqət çəkmək istərdik.

Təhlil zamanı müəssisələrdə nəzarət prosesinə maliyyə nəzarəti , iqtisadi nəzarət və idarəetmə nəzarəti olmaqla üç aspektdən yanaşılmışdır: *Maliyyə nəzarəti* zamanı mühasibat balansı, gəlir-xərc cədvəlləri, pul vəsaitlərinin hərəkətinin analizi və qiymətləndirilməsi əsas götürülmüşdür. Maliyyə nəzarəti müəssisənin inkişaf səviyyəsinin daim izlənməsi və inkişafın təmin edilməsi üçün təkan verici bir amil olaraq xidmət edir. Həmçinin müəssisənin sahibkarlarına korporativin maliyyə gücü və maliyyə nəticələri haqda məlumat verilməsi də maliyyə nəzarətinin vəzifəsinə aiddir. Maliyyə nəzarəti mühasibat balansını təhlil edərək maliyyə nəticələri əldə edir və bununla da müəssisənin əlindəki qaynaqları verimli bir şəkildə işlədib işlətməməsini müəyyən edir.

İqtisadi nəzarət bir baxıma maliyyə nəzarətinə oxşardır , o da müəssisənin əlində olan vəsaitlərdən nə dərəcə səmərəli və tam bir şəkildə istifadə etməsini araşdırır. Lakin bu nəzarət əsasən müəssisə daxilində iqtisadi qanunlara nə dərəcədə əməl edilməsi üzərində nəzarət etməklə maliyyə nəzarətindən fərqlənir. Bu iqtisadi qanunlardan ən əsası əvvəlcədən müəyyən edilmiş xərc miqdarı ilə maksimum istehsal həcminə çatmaq və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş istehsal həddinə ən az xərc sərf etməklə çatmaqdan ibarətdir. İqtisadi nəzarətin diqqətə aldığı əsas iki məqam fərqləndirilir. Bunlardan birincisi məhsulun maya dəyəridir digəri isə istehsalatda verimlilikdir.

İdarəetmə nəzarəti idarəetmə fəaliyyətinin əsas müqavilələr və qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydalar əsasında aparılıb aparılmamasını müəyyən etmək üçün təşkil edilir. İdarəetmə nəzarəti korporasiyaların idarə heyətinin aparılan fəaliyyətlərlə əlaqədar alınmış qərarların səmərəliliyini , formasını , rəsmiləşdirilməsini , qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğunluğunu , çatışmazlıqlarını və sair məsələlərini qiymətləndirir və təkliflər verir.

İEO-də də maliyyə nəzarəti formaları daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Daxili maliyyə nəzarətinin struktruna aid edilir:

1. Müəssisənin ortaqları tərəfindən aparılan maliyyə nəzarəti. Bu nəzarət əslində dünya təcrübəsində ən effektiv olanıdır. Çünki müəssisənin səhmdarları öz

təsərrüfat subyektlərinə kifayət qədər diqqət ayırmazlarsa onda bu müəssisənin səmərəli fəaliyyətindən söhbət gedə bilməz.

2. Xüsusi auditorlar tərəfindən aparılan maliyyə nəzarəti.
3. Yuxarı nəzarət qurumları tərəfindən aparılan maliyyə nəzarəti.
4. Mütəxəsislər və rəsmi quruluşlar tərəfindən aparılan maliyyə nəzarəti.

Xarici maliyyə nəzarətinə isə dövlət və dövlət qurumları tərəfindən aparılan maliyyə nəzarəti aid edilir. Ümumilikdə İEO-də aparılan maliyyə nəzarəti tədbirləri struktur etibarlı ilə fərqlilik göstərsə də məqsədi baxımından isə birdir. Belə ki maliyyə nəzarətinin faydalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Nəzarət prosesi əvvəlcədən ilin müəyyən tarixlərində aparılacaq deyər qeyd edilmədiyindən korporasiyaların idarə heyəti hər an buna hazırlıqlı olmalıdır. Bu da işə olan məsuliyyəti artırır.
2. Nəzarət məlumatverici xarakter daşıdığından müəssisədə yalnızlar belə olarsa bu barədə idarə heyətinə məlumat verilir və o da yaranmış problemləri aradan qaldırır. Və səhvindən dərs çıxararaq hansı məqamlarda diqqətli olması gərəkdiyini öyrənir.
3. Maliyyə nəzarəti müəssisələrdə qanunlara əks olan və cinayət xarakterli işlərin görülməməsində , ümumilikdə isə özbaşınalıq və qanunsuzluq faktlarının aradan qaldırılmasında əvəzsiz rola sahibdir.

Əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi İEO dən 33 aqrar-sənaye korporasiyasında maliyyə nəzarətinin struktru və səviyyəsi araşdırılaraq qeyd etdiyimiz ümumiləşdirilmiş fikirlər ortaya çıxdı. Həmin araşdırmanın nəticələri aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- a) Araşdırmaya daxil edilmiş həmin 33 aqrar-sənaye kompleksinin səhmdarlarının sorğusundan alınmış nəticəyə görə 59.3% i müəssisə daxilində təşkil edilmiş daxili maliyyə nəzarəti şöbəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə etibar edir.
- b) Səhmdarların 71.4% i maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin zəruriliyini qeyd etsə də digər qismi etibar olan yerdə maliyyə nəzarətinin çox da vacib olmadığını vurğulamışdır.
- c) Səhmdarların 85.8% i auditor şirkətlərinə etibar etmədiklərini və bu səbəbdən özləri daxili maliyyə nəzarətini təşkil etdiklərini vurğuladı.

d) Səhmdarların 75% dən çoxu növbəti illərdə daxili maliyyə nəzarətinin səlahiyyətlərinin artırılması və daxili nəzarətə investisiya qoyuluşunun planlaşdırılması barədə açıqlama verdi.

Ümumi araşdırmaların nəticəsi kimi və müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin vəziyyətini təhlil edərkən deyə bilərik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar-sənaye müəssisələrinin maliyyə nəzarəti tam mütəşəkkil səviyyədə deyil, bu yətlərlik yalnızca nəhəng transmilli korporasiyalarda nəzərə çarpsa da orta və xırda sahibkarlıq üçün eyni fikri bildirmək olmur. Sırf bu əsas problemlər maliyyə nəzarətinin strukturunun tam bir şəkildə formalaşdırılması və sistemli fəaliyyətin təmin edilməsi üçün əsas maneələr rolunda çıxış edirlər. Dünyanın ən qabaqcıl ölkələri İEÖ olduqlarından beynəlxalq aləmdə əsasən onların təcrübəsi diqqətə alınır və digər ölkələr iqtisadi fəaliyyətini təkmilləşdirərkən onları örnək kimi götürürlər. Bunun əsas səbəbi kimi İEÖ-də iqtisadiyyat elminin və maliyyə münasibətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsində olmasını göstərmək olar.

Hal hazırda maliyyə nəzarətinin inkişaf səviyyəsi optimal fəaliyyət üçün kifayət etməsə də ümid edilir ki, atılan bu addımların nəticəsində yaxın gələcəkdə hər bir müəssisədə sistemli və effektiv maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasına nail olunacaqdır. Bu baxımdan ən yaxşı nümunə kimi İEÖ-də bir sıra aqrar-sənaye korporasiyalarının 2020-ci ilə qədər investisiyalarının böyük bir qismini maliyyə nəzarətinin inkişafına yönəldəcəklərini bildirmələri faktını göstərmək olar.

FƏSİL III : AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN PRESPEKTİVİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Müəssisələrdə korporativ maliyyə nəzarətinin əsas problemləri və onların həlli yolları

Hər bir sahə kimi maliyyə nəzarəti də problemlərdən yan ötürmür. Xüsusilə də korporativ maliyyənin tətbiq edildiyi müəssisələrdə bu məsələlər özünü daha açıq bir şəkildə göstərir. Müasir dövrümüzdə ötən illərlə müqayisədə istər ölkə səviyyəsində istərsə də dünya səviyyəsində korporativlərdə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi işlərinin nəticəsi kimi bir sıra problemlərin həllinə nail olunmuşdur. Lakin aparılan araşdırmalara görə maliyyə nəzarəti sahəsində ən böyük problemlər daxili maliyyə nəzarəti prosesində yaranır. Bu çox narahat edici bir haldır çünki bildiyimiz kimi daxili maliyyə nəzarəti birbaşa müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədlərinə nail olması üçün ən əsas şəraitin formalaşdırılmasını hədəfləyən bir iqtisadi kateqoriyadır. Və daxili maliyyə nəzarəti qurumun işinin , iqtisadi fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyən etməyə xidmət edir, maliyyə nəticələrinin və hesabatlarının etibarlılığını təmin edir. Daxili maliyyə nəzarəti sahəsində ilk model COSO tərəfindən formalaşdırılmışdır. Beynəlxalq maliyyə nəzarəti orqanları və dövlət qurumları daxili maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətinin fərqindədirlər amma buna baxmayaraq ən əsas maliyyə nəzarəti problemləri daxili maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi və aparılması prosesində ortaya çıxır. Bu məsələ hal hazırda aktual bir hal almışdır , xüsusilə orta və xırda müəssisə rəhbərlərinin böyük bir qisminin daxili maliyyə nəzarətinə önəm verməməsi müşahidə olunur. Belə olduğu halda ümumi səviyyədə maliyyə nəzarəti sistemində pozulmalar , uyğunsuzluqlar və problemlər yaranır. Belə problemləri vaxtında aşkar etmək və onların aradan qaldırılması istiqamətində işlər görmək hal-hazırda iqtisadi strategiyanın qarşısında duran ən əsas məsələlərdən biridir. İlk mərhələdə maliyyə nəzarətinin inkişafının qarşısında duran əsas məsələlərə nəzər salaq. Daxili maliyyə nəzarəti sahəsində ortaya çıxan problemlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasına istiqamətlənmiş işlərin natamamlığı.
2. Daxili maliyyə nəzarətinin mövcud standartlara uyğunlaşdırılması prosesinin yarımçıqlığı, bunun nəticəsi kimi də maliyyə nəzarəti sisteminin tam olaraq formalaşdırılmaması.
3. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin bir çox qurumlarda qeyri-effektiv fəaliyyət göstərməsi.
4. Nəzarət prosesi üçün hazırlanması zəruri olan ictimai maliyyə nəzarəti standartları ilə nəzarətin planı arasındakı uyğunsuzluq.
5. Maliyyə nəzarəti planı tərtib edilərkən idarə heyətinin həssas vəzifələrə nəzarət ilə əlaqədar proseduraları bu plana aid etməmələri.
6. Maliyyə nəzarəti prosesi ilə əlaqədar işin planı və proqramı hazırlanarkən bu məsələyə qeyri-ciddi yanaşılması.
7. Maliyyə nəzarəti işinin planda əks etdirilən görülməli işlərin siyahısına uyğun olaraq tam şəkildə aparılmaması.
8. Müəssisələrdə maliyyə və idarəetmə risklərinin müəyyən edilməsi üçün maliyyə strukturunda risklərin idarə edilməsi şöbələrinin mövcud olmaması.
9. İdarə heyətinin öz qərarlarından gözləntiləri , məqsədləri , fəaliyyət istiqamətləri , vəzifə və məsuliyyətləri barədə maliyyə nəzarətini aparan şəxsə tam məlumat verməmələri.
10. Peşə və fəaliyyətin etikasını müəyyən edən daxili intizam sənədlərinin mövcud olmaması.
11. Daxili maliyyə nəzarətini yerinə yetirən bölmə və onların heyətinin formalaşdırılması məsələsinə qeyri-ciddi yanaşılması.
12. Daxili maliyyə nəzarətinin bu fəaliyyəti aparmaq üçün zəruri olan lisenziyaya malik olmayan şəxslər tərəfindən yerinə yetirilməsi.
13. Hər bir fəaliyyət sahəsində yarana biləcək risklər üçün ayrı-ayrılıqda əvvəlcədən ehtiyat tədbirlər toplusunun hazırlanmaması. Risklərə qarşı hazırlığın olmaması.
14. Qanunvericiliyin bütün tələblərinə cavab verən maliyyə nəzarəti prosesinin təşkil edilməməsi.

Müasir zamanda daxili maliyyə nəzarətinin effektiv təşkil edilməsi zamanı yaranan bir sıra aktual məsələləri sadaladıq. Lakin qəti olaraq deyə bilərik ki, bu problemlərin heç biri səbəbsiz yerə yaranmamışdır. Problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində işlər görməzdən əvvəl əsas məqsəd bu problemlərin yaranma mənbələrini aşkar etməkdən ibarət olmalıdır. İqtisadiyyatda heç bir şey təsadüf nəticəsində ortaya çıxmır, maliyyə nəzarəti sahəsində yaranmış problemlərə də bir sıra amillər səbəb olmuşdur. Həmin amillərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- A. Daxili maliyyə nəzarətinin müəssisədə formalaşdırılmasına müəssisə rəhbəri maraqlıdır və bu işin aparılması onun təşəbbüsü nəticəsində ortaya çıxır. Bir sıra müəssisələrdə rəhbərlər daxili maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsinə müsbət yanaşmadığından nəticə etibarilə bu maliyyə nəzarətinin geriləməsinə gətirib çıxarır.
- B. Daxili maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətinin kifayət qədər qavranılmaması və bu sahənin təbliğinin zəif olması.
- C. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təşkil edilməsi və aparılması məsələlərini tənzimləyən bir sıra standartların və normativ hüquq sənədlərin eləcə də qanunvericilik bazasının mövcud olmasına baxmayaraq, bu sənədlərin hər bir rəhbər şəxsə xitab edəcək şəkildə olmaması, yəni həddindən artıq mürəkkəb və qarışıq olması.
- D. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin aparıcı qüvvəsi olan daxili maliyyə müfəttişlərinin böyük bir qisminin verimsiz və səriştəsiz olması.
- E. Daxili maliyyə nəzarəti sistemi mürəkkəb bir struktur olduğundan onun təşkili zamanı vəzifə və iş bölgüsünün düzgün bir şəkildə aparılması zərurəti yaranır. Hal hazırda bu koordinasiyanı lazımi şəkildə təşkil edə bilən çox az müəssisə var.
- F. Müəssisələrin daxili təsərrüfat prosesi zamanı yaranan cari problemlərin bol olması daxili maliyyə nəzarətinə dair mövzulara zəruri diqqətin və zamanın ayrılmasını məhdudlaşdırır.
- G. Bir çox müəssisələrdə işçilər arasında təsərrüfatdaxili əlaqələrin zəifliyi və personal arasındakı daxili çəkişmələrin olması sistemli fəaliyyətin təşkil edilməsinə ən böyük zərbə vuran amillərdən biri kimi qəbul edilir.

Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki müəssisələrdə xüsusilə də korporativ müəssisələrdə daxili maliyyə nəzarəti çox böyük önəmə sahibdir və daxili maliyyə nəzarətinin mükəmməl bir şəkildə təşkil edilməsi həmin müəssisənin iqtisadi uğuru kimi qiymətləndirilir. Daxili maliyyə nəzarəti prosesində yaranmış problemləri və bu problemləri yaradan səbəbləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlər görmək lazım gəlir. Həmin tədbirlər toplusunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. İdarə heyətinin üzvləri daxili maliyyə nəzarəti aparılması prosesi zamanı müəssisənin digər heyətinə nümunəvi olmalıdır.
2. Əsas müəssisə rəhbərləri və idarə heyəti idarəetmə və maliyyə qərarlarının qəbul edilməsində, iqtisadi tənziməmələrin aparılmasında daxili maliyyə nəzarətinin rolunun nə qədər mühim olduğunun fərqləndirməli olmalıdırlar.
3. Daxili maliyyə nəzarəti proseduraları istər idarə heyəti istərsə də digər bütün zəruri işçilər tərəfindən adi bir hal kimi qarşılanmalıdır. Və maliyyə nəzarəti prosesinə hər kəs lazımı qədər köməklik göstərməlidir.
4. Müəssisənin idarəetmə siyasəti, məqsədi və vəzifələri, yazılı olaraq rəsmi bir şəkildə hazırlanmalı və idarənin bütün işçilərinə açıq-aşkar bir şəkildə təqdim edilməlidir. Bunların bütün işçilər tərəfindən mənimsənilməsinə şərait yaradılmalıdır.
5. Nəzarət fəaliyyətində dürüstlük, şəffaflıq və nəticəlilik təmin edilməlidir.
6. Müəssisənin istər idarə heyəti istərsə də digər ştat işçiləri öz ixtisaslarında bilik, təcrübə və istedadla sahib olmalıdır.
7. Daxili maliyyə nəzarəti aparılan zaman bu prosesin müəssisənin idarəetmə strategiyasına uyğun bir şəkildə aparılması təmin edilməlidir.
8. Korporativ müəssisələr hər il öz məqsəd və hədəflərinə istiqamətlənmiş riskləri müəyyən etməlidir.
9. Risklərə qarşı alınacaq tədbirlər müəyyən edilərək daxili maliyyə nəzarətinin iş planı buna uyğun bir şəkildə hazırlanmalıdır.
10. Hər bir risklər üçün müvafiq nəzarət strategiyası və metodları müəyyən edilməli və tətbiq edilməlidir.
11. Daxili maliyyə nəzarətinin nəticəsi kimi maliyyə təhlili və maliyyə qərarları haqda rəsmiləşdirmə və sənədləşdirmə qaydası müəyyən edilməli və bu prosesin

mərhələli bir şəkildə (prosesin başlaması, aparılması və nəticə) aparılması təmin edilməlidir.

12. Maliyyə nəzarəti zamanı iqtisadi proseslərinin təsdiqlənməsi , aparılması , qeyd edilməsi və idarəedilməsi hər biri ayrı-ayrı kadrlara verilməlidir. Belə olmadığı halda vəzifənin bölgüsü prinsipinin tətbiq edilmədiyi müəssisələrin rəhbərləri yarana biləcək risklərin də fərqlində olmalıdırlar.

13. Müəssisə rəhbərləri hər bir işçisinin iş fəaliyyətini nəzarət altında saxlamalı , yaranan xəta və uyğunsuzluqlar zamanı bunların aradan qaldırılması üçün daima təlimatlar verməlidir.

14. Kadr azlığı , vəzifəli şəxsin işdən çıxması , yeni məlumat sisteminə keçid , idarəetmə metod və strategiyasında dəyişikliklər kimi fəvqaladə hallar müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığına təsir göstərir. Belə hallar yaranan zaman yarana biləcək risklərə vaxtında müdaxilə etmək üçün daxili maliyyə nəzarətini məqsədyönlü bir şəkildə tətbiq etmək lazımdır.

15. İdarə heyəti müəssisə daxilində sistemli fəaliyyəti formalaşdırmaq üçün ilk növbədə kommunikasiya və fikir mübadiləsi üçün şərait yaratmalıdırlar. Şöbələr və kadrlar arasında yaradılan daimi və effektiv məlumat ötürmə sistemi kompleks fəaliyyətin təmin edilməsi üçün ilk addım sayılır.

16. Müəssisələr idarəetmə strategiyalarında müəyyən edilmiş əsaslarla öz maliyyə vəziyyəti haqda hesabatı ildə bir dəfə xalqa açıq bir şəkildə dərc elətdirməli və ya internet saytına yerləşdirməlidir.

17. Maliyyə nəzarətinin nəticəsi kimi tərtib edilən sənədin hər bir risk , xəta , uyğunsuzluq və çatışmazlıqları əks etdirə biləcək səviyyədə olması üçün mövcud standartları yaxşı bir şəkildə araşdırmalıdırlar. Maliyyə nəzarətinin nəticələri haqda sənədin yetərli səviyyədə olmaması hal-hazırda bir çox müəssisədə maliyyə nəzarətinin əsas problemlərindən biri kimi öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

18. Daxili maliyyə nəzarətinin səviyyəsi daima idarə heyəti tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Bu zaman daxili və xarici maliyyə nəzarəti hesabatlarının məlumatları müqayisəli təhlil edilməlidir.

Daxili maliyyə nəzarəti prosesinin problemlərindən danışan zaman ilkin maliyyə nəzarətinin çatışmazlıqları haqda araşdırma aparmaq da yerinə düşərdi

çünkü faktlara əsasən deyə bilərik ki daxili maliyyə nəzarəti problemləri əsasən orta və kiçik müəssisələrin rəhbərlərinin səhlənkarlığı nəticəsində ortaya çıxırsa , ilkin maliyyə nəzarəti problemləri nəhəng şirkətlərdə hətta transmilli korporasiyalarda yaranan biləcək problem kimi qəbul edilir. İlkin maliyyə nəzarəti İNTOSAİ-nin qəbul etdiyi standartlara əsasən istənilən maliyyə nəzarətinin ilkin mərhələsi olmaqla çox böyük bir əhəmiyyətə sahibdir. O özlüyündə müəssisələrin gəir və xərclərinə , aktiv və pasivlərinə dair maliyyə qərarları ; müəssisənin büdcəsi və həmin büdcənin tərtib edilməsi məsələləri ; istifadə edilən xərcin idarəetmə strategiyası əsasında müəyyən edilmiş limiti və xərc proqramı : maliyyə proqramı ; vəsaitlərin istifadəsi və fəaliyyətin göstərilməsi zamanı qanunvericiliyə riayət edilməsi kimi məsələlər üzərində nəzarəti təmin edir. İlkin maliyyə nəzarəti nəzarət prosesinin bir mərhələsi olub xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Ona görə də bu mərhələdə yaranan problemlər ümumilikdə maliyyə nəzarəti işinin qeyri-effektivliyinə gətirib çıxarır. İlkin maliyyə nəzarəti zamanı ortaya çıxan problemlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Daxili maliyyə nəzarəti orqanlarına göndərilməsi lazım olan maliyyə məlumatlarının vaxtında təqdim edilməməsi.
2. Maliyyə şöbəsinin apardığı maliyyə təhlilləri ilə daxili maliyyə nəzarəti şöbəsinin apardığı yoxlamanın mahiyyət etibarı ilə fərqli olduğunun qavranılmaması. Onların bir-birinə qarışdırılması.
3. İlkin maliyyə nəzarəti prosesinin əhəmiyyətinin kifayət qədər anlaşılmaması. Daxili maliyyə nəzarəti şöbəsinin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması.
4. Standartların kifayət qədər açıq və dəqiq olmaması , rəhbərlər tərəfindən az anlaşılır olması.
5. Daxili maliyyə nəzarətinin ilkin mərhələsinə dair metodların və limitlərin beynəlxalq qurumlar tərəfindən mütəmadi olaraq yenilənməməsi.
6. Müəssisədə daxili qanunların hər zaman ölkə qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmaması.
7. Müəssisənin fəaliyyəti və müqavilələri hər dəfə yeniləndikcə bu barədə yoxlama aparmaq üçün daxili maliyyə nəzarəti orqanlarına təqdim edilməməsi.
8. Zəruri göstərişlər verilmədiyi halda müvafiq şöbələrin bağlanmış müqavilə və ya görülmüş işlər haqda məlumatları maliyyə nəzarəti şöbəsinə göndərməməsi , daxili

və xarici maliyyə nəzarətinin yoxlama aparan zaman bunları görməməsi və bunun nəticəsində də yüksək həddə risklərin formalaşması.

9. Hansı məsələlərin həllinin maliyyə şöbəsinə hansının mühasibatlığa hansının daxili maliyyə nəzarəti şöbəsinə aid olmasının dəqiq müəyyən edilməməsi nəticəsində yaranan problemlər.

Daxili maliyyə nəzarətinin ümumi problemlərində olduğu kimi ikin maliyyə nəzarəti problemlərinin aradan qaldırılması üçün də müəssisə rəhbərləri tərəfindən bir sıra tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranır. Əks halda maliyyə nəzarəti bir sistem olduğundan onun ilkin mərhələsində yaranacaq hər bir problem yekunda maliyyə nəzarətinin qeyri-effektivliyinə gətirib çıxarır. İlkin maliyyə nəzarətində mövcud problemləri aradan qaldırmağa istiqamətlənmiş bir sıra təkliflərə nəzər salaq:

- A) İlkin maliyyə nəzarəti prosesinin hər bir müvafiq bölməyə ətraflı bir şəkildə tanıtılması , təbliğ edilməsi və onun təşkilinə daha böyük diqqət ayrılması.
- B) Xüsusilə xərclərə nəzarət üçün mütəxəssislərin cəlb olunması və istər mərkəz , istərsə də filial şöbələrin bu barədə seminarlara cəlb edilməsi.
- C) İlkin maliyyə nəzarətinin mükəmməl səviyyəyə çatdırılması üçün kifayət qədər kadrların işə cəlb edilməsi.
- D) Daxili maliyyə nəzarətinə rəhbərlik edən şəxsin heç bir komissiyaya üzv edilməməsi.
- E) İlkin maliyyə nəzarəti proseduralarının və məsuliyyətinin daha aydın bir şəkildə çatdıracaq daxili nizamnamənin hazırlanması.
- F) İdarəetmə strategiyasının və müəssisədaxili qaydaların dəqiq , açıq və effektiv olması.
- G) Limit və standartların müəyyənləşdirilməsi zamanı ölkə qanunvericiliyi və ya müvafiq beynəlxalq qurumlar tərəfindən standartlaşdırılmış hüquqi aktlardan istifadə etmək.
- H) İlkin maliyyə nəzarətinə aid olmayan məsələlərə bu mərhələdə baxılmaması.
- I) Hər bir maliyyə struktrunun düzgün vəzifə bölgüsü aparılmalı və səlahiyyətləri dəqiq bir şəkildə müəyyən edilməlidir.

J) Maliyyə nəzarəti şöbəsinin işinin effektivliyini artırmaq üçün hər bir maliyyə məsələləri haqda ona məlumat verilməli, səlahiyyətləri maliyyə nəzarəti çərçivəsindən xaricə çıxarılmamalıdır.

Effektiv bir korporativ idarəetmə üçün effektiv korporativ maliyyə nəzarəti tələb olunur. Effektiv maliyyə nəzartinə isə daxili nəzarətin müstəqil bir fəaliyyət olaraq problemsiz bir şəkildə təşkil edilməsi və yaranacaq hər bir problemin tez və operativ şəkildə aradan qaldırılması ilə nail oluna bilər. Problemlərin tərkibindən də gördüyümüz kimi effektiv maliyyə nəzarəti fəaliyyətini yaratmaq üçün təkcə qanunvericiliyin müəyyən etdiyi tələblərə riayət etmək kifayət etmir. Maliyyə nəzarəti məsələsinə kompleksli bir şəkildə yanaşmaq və onu bir sistem kimi qəbul etmək lazımdır. Ancaq bundan sonra maliyyə nəzarətinin səmərəliliyindən söhbət gedə bilər.

3.2. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye sektoruna obyektiv nəzarəti təmin etmək üçün atılan addımların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dövlətin ən əsas iqtisadi siyasətlərindən biri kimi iqtisadi tənzimlənmə mühüm rola sahibdir. İqtisadi tənzimlənmənin səmərəliliyini aşkar etmək vasitəsi kimi maliyyə nəzarəti ən əhəmiyyətli iqtisadi kateqoriyadır. Aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün xüsusilə sektora istiqamətlənmiş spesifik addımlar atılmasa da bunun yerinə maliyyə nəzarətinin birmənalı şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün atılan addımlar bilavasitə aqrar-sənaye sektoruna da təsir edir. Maliyyə nəzarətinin inkişafı üçün ölkəmizdə atılan addımlar əsasən nəzarətin aşağıdakı məsələlərinə istiqamətləndirilmiş olur:

1. Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması.
2. Maliyyə nəzarətinə dair qanunvericilik aktlarının və hüquqi normativ sənədlərin mövcud beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və onlara riayətin təmin edilməsi.
3. Maliyyə nəzarətini təşkil etmək və aparmaqla cavabdeh olan şəxs və ya qurumların fəaliyyətinin tənzimlənməsi.

4. Təsərrüfat subyektlərinin (o cümlədən aqrar-sənaye müəssisələrinin) fəaliyyətlərinin istiqamətinə , struktruna və proseslərinə uyğunlaşdırılmış maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi.

5. Müəssisələrin (o cümlədən aqrar-sənaye müəssisələrinin) büdcəsinin məqsədyönlü idarəedilməsi və idarəetmə uçotu üzərində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.

6. Maliyyə nəzarətinin sonunda yekun olaraq hazırlanmış maliyyə nəzarətinin nəticəsi haqda aktların və ya sənədlərin müəssisənin hal-hazırkı fəaliyyətinin səviyyəsinin müəyyən edilməsində və gələcək dövr üçün zəruri idarəetmə qərarlarının verilməsində effektiv bir vasitə olmasını təmin etmək.

Müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin obyektiv bir şəkildə aparılmasının təmin edilməsi nisbətən mürəkkəb bir prosesdir. Çünki buna təminatı sadəcə təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri verə bilər. Əgər müəssisə rəhbərləri maliyyə nəzarətinin risklərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması üçün nə qədər önəmli bir faktor olduğunun fərqi varsa bu zaman hər bir rəhbər öz fəaliyyətində maliyyə nəzarətini obyektiv bir şəkildə təmin etməyə maraqlı olacaq. Bu baxımdan obyektiv maliyyə nəzarətinin təmin edilməsi üçün ən səmərəli tədbir sahibkarları bu mövzu haqda məlumatlandırmaq və maliyyə nəzarətinə olan marağı artırmaq olardı. Ölkəmizdə obyektiv maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsində ən əsaslı addımlar audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində müşahidə olunur. Çünki auditor fəaliyyəti nə qədər normal səviyyədə olsa da yenə də ölkəmizdə bu sahənin inkişaf etdirilməsinə zərurət yaranır. Əsas hədəf kimi isə hökumətin qarşısında auditin səviyyəsinin İEÖ-in təcrübəsinə yaxın bir səviyyəyə çatdırmaq məsələsi durur. İEÖ-də müəssisə təsis edilərkən o artıq kapitalının nə qədərini maliyyə nəzarətinə ayıracağını müəyyən edir. Ölkəmizdə də bu səviyyəyə çatmaq üçün addımlar atılır. Bu əsasda atılan ən mühüm addım kimi “Auditor fəaliyyəti haqda” qanunun inkişaf etdirilməsi və ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən hər bir təsərrüfat subyektinə şamil edilməsi məsələsini göstərmək olar. Həmin qanunda istər daxili istərsə də xarici maliyyə nəzarətinin , auditor işinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədbirlərə , eləcə də məcburi auditor fəaliyyəti haqda məsələlərə

aydınlıq gətirilmişdir. Xüsusən , aqrar-sənaye sahəsində maliyyə nəzarətinin obyektiv şəkildə təşkil edilməsi üçün məcburi audit yoxlaması tətbiq edilir.

Maliyyə nəzarətinin aqrar-sənaye müəssisələrində inkişafını təmin etmək üçün ən zəruri sayılan addımlardan biri kimi qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələsini vurğulamaq lazımdır. Belə ki ölkənin təkmilləşdirilmiş hüquqi-bazasının olması birbaşa müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan müvafiq dövlət strukturları tərəfindən zəruri addımlar atılır. Maliyyə nəzarəti prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri sayılan bu addımlara misal olaraq “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunu , “Auditor fəaliyyəti haqqında” qanunu , “Şəffaflığın artırılması üzrə Milli Strategiya” və bir sıra digər hüquqi qanunvericilik sənədlərini göstərmək olar. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri kimi ölkəmizin digər İEO və beynəlxalq qurumlarla bu sahədə etdiyi əməkdaşlıqları vurğulamaq olar. Xüsusilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və audit işinin inkişafı mövzularında Avropa İttifaqı ölkələri ilə əməkdaşlıqlar son günlərdə gündəmdədir. Hər nə qədər beynəlxalq standartlar və qaydalar ideal qəbul edilsə də ölkə qanunvericiliyinə bunların hər birini tətbiq etmək də mümkün olmur. Bu da öz növbəsində hər bir ölkənin öz daxili iqtisadi mühiti , bazar iqtisadiyyatının vəziyyəti və müəssisələrin fəaliyyət istiqamətlərindən aslı olaraq daxili amillər nəzərə alınaraq formalaşdırılması məsələsini ortaya çıxarır.

Qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizdə maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Bunlara başqa bir misal kimi dövlət quruculuğunu göstərmək olar. Dövlət strukturları da mövcud iqtisadi mühit nəzərə alınaraq formalaşdırılır. Zərurət yarandığı təqdirdə mövcud maliyyə nəzarəti qurumları ləğv edilə və yeniləri ilə əvəz edilə və ya fəaliyyətdə olan nəzarət orqanlarının səlahiyyətləri artırıla və ya azaldıla bilər. Son dövrlərdə Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin yaradılması və onun səlahiyyətlərinin artırılması, Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin strukturunun yenidən qiymətləndirilməsi və sair kimi addımlar fikrimizi əsaslandırmağa kifayət edir. Yeni maliyyə nəzarəti strukturlarının

yaradılması və qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsində əsas məqsəd təsərrüfat subyektlərində eləcə də aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin obyektiv bir şəkildə icrasını və bunun nəticəsində də maliyyə fəaliyyətin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət sahibkarların əsas fəaliyyətlərinin gəlir əldə etməyə istiqamətləndiyi müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə nəzarətinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasının fərqi vardır və bu fəaliyyətin əhəmiyyətinin yerli sahibkarlara da düzgün bir formada çatdırılması , təbliğ edilməsi obyektiv və səmərəli maliyyə nəzarətinin təmin edilməsinin ən yaxşı yolu kimi qiymətləndirilir.

Maliyyə nəzarəti bir sistemdir və onun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələsinə də sistemli bir şəkildə yanaşılır. Maliyyə nəzarəti sistemin təşkil edən bölmələrin hər birinin ayrılıqda inkişaf etdirilməsi nəticə etibarı ilə maliyyə nəzarətini vahid bir sistem kimi obyektiv fəaliyyətinin təmin edilməsinə şərait yaradır. Odur ki, dövlət tərəfindən bu sahədə vahid konseptual əsasların yaradılması məsələsi gündəmədədir. Xarici və daxili maliyyə nəzarətinin vahid qanunvericilik bazası və maliyyə strukturunun nəzdində qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi , maliyyə nəzarətinə vahid bir sistem kimi yanaşılması bu sahənin inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində ölkəmizdə görülən tədbirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Maliyyə nəzarətinin hər bir kateqoriya üzrə keyfiyyət meyarlarının hazırlanması və onların nəzarət prosesi zamanı tətbiqi.
2. Maliyyə nəzarətinin keyfiyyətli bir şəkildə təşkil edilməsi üçün prinsip və qaydaların təkmilləşdirilməsi.
3. Maliyyə nəzarətində nəticəliliyin əldə olunması üçün zəruri tədbirlərin təşkil edilməsi.
4. Maliyyə nəzarəti qurumlarında kadrların iş fəaliyyətini tənzimləmək üçün daxili strukturların yaradılması.
5. Maliyyə nəzarətinin hesabatlarının forması və quruluşunun təyin edilməsi sahəsində daim araşdırmalar aparılaraq yenilənməsi.

6. Müasir texniki imkanların və texnologiyaların tətbiqinin artırılması , elektron vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsi.
7. Müstəqil auditorların daha çox maliyyə nəzarəti prosesinə cəlb edilməsi və onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.
8. Dövlət səviyyəsində maliyyə nəzarətinin səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi ilə statistika elminin maliyyə nəzarətinə tətbiq edilməsi.
9. Maliyyə nəzarəti qurumlarının və təşkilatlarının fəaliyyətinin vahid bir şəkildə sistemləşdirilməsi və əlaqələndirilməsinin təmin olunması üçün atılan addımlar.
10. Maliyyə nəzarəti fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin və qurumların peşə etikasını və vəzifələrini dəqiq bir şəkildə əks etdirən metodiki vasitələrin və standartların işlənilib hazırlanması.
11. Daxili maliyyə nəzarətinin obyektiv fəaliyyətinə dövlət orqanlarında nail olunması üçün işlərin görülməsi.
12. Maliyyə nəzarəti işinin təşkil edilməsi və aparılması sahəsində fəaliyyət göstərən kadrların yüksək səviyyədə hazırlığının təmin edilməsi məsələlərinin təkmilləşdirilməsi.
13. Maliyyə nəzarətinin inkişafı üçün müvafiq beynəlxalq qurumlar və İEÖ-in mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıqların təşkil edilməsi.
14. Maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin bütün ölkə ərazisində geniş bir şəkildə əhatəliliyini təmin etmək məqsədi ilə görülmə işlər.

Ümumi şəkildə ölkədə maliyyə nəzarətinin vəziyyətini yaxşılaşdırılmaq üçün atılan addımlara nəzər saldıq , lakin bundan başqa aqrar-sənaye müəssisələrində daxili və xarici maliyyə nəzarətinin effektivliyini artırmaq üçün müəssisələrin daxilində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələsinin xüsusi önəmə sahib olduğunu vurğulamaq yerinə düşərdi. Aqrar-sənaye müəssisələrində mühasibatlıq sisteminin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə maliyyə nəzarətinin obyektiv bir şəkildə aparılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan aqrar-sənaye müəssisələrində idarəetmə uçotunun önəmini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki belə müəssisələrdə idarəetmə uçotu birbaşa təsərrüfat fəaliyyəti haqda maliyyə məlumatlarının müəssisənin rəhbərlərinə çatdırılması vəzifəsini icra edir. Ümumiyyətlə aqrar-sənaye müəssisələrində istər mühasibat uçotu , istər idarəetmə

uçotu , istərsə də vergi uçotunun standartlaşdırılması hökumətin maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin artırılmasına istiqamətləndirdiyi ən mühim tədbirlərdən biridir. Çünki nəzarət obyektini lazımi səviyyədə olmayan bir təsərrüfat subyektində heç bir effektiv və obyektiv nəzarət prosesindən söhbət gedə bilməz.

İdarəetmə uçotu idarəetmə fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyən etməyə və gələcək dövr üçün qərarların qəbul edilməsində idarə heyətinə göstərdiyi köməyə görə xüsusi önəmə sahibdir. Odur ki, Azərbaycan Respublikasında idarəetmə uçotunun timsalında bütün uçot növlərinin və audit işinin obyektivliyinin,verimliliyinin artırılması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan qanunvericiliyin müasir standartlara uyğunlaşdırılması , xüsusilə orta və xırda müəssisələrdə uçot işinin təkmilləşdirilməsi , müvafiq qurumların bu işlərə cəlb edilməsi kimi addımların atılması hal-hazırda dövlətin iqtisadi inkişafı təmin etmək yönündə gördüyü işlərə daxil edilir. Qeyd etdiyimiz kimi aqrar-sənaye sektorunda əsasən mühasibat uçotu və idarəetmə uçotunun təşkil edilməsi və aparılması məsələlərinin inkişaf etdirilməsi ilə dolayı yolla maliyyə nəzarətində obyektivliyin əldə edilməsinə çalışılır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində idarəetmə uçotu necə bir əhəmiyyətə sahibdir və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində hansı addımlar atılır sualına cavab axtaraq:

İdarəetmə uçotu mahiyyət etibarilə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı istehsalatın verimliliyinin artırılmasına istiqamətlənmiş idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə və idarəetmə mexanizminin effektivliyinin artırılmasına xidmət edən xüsusi bir uçot sahəsi sayılır. İdarəetmə uçotunun əsas mahiyyəti odur ki o idarəetmə fəaliyyətini yerinə yetirən idarə heyəti ilə müəssisənin əsas maliyyə göstəricilərini emal edən mühasibatlığı bir-biri ilə əlaqələndirən bir amil kimi çıxış edir. Təsəddüfi deyil ki idarəetmə uçotunun predmentinə bütün təsərrüfat fəaliyyəti və müəssisənin ayrı-ayrılıqda hər bir struktur bölməsi aid edilir. İdarəetmə uçotunun obyektlərinə isə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı yaranan bütün xərclər, əldə edilmiş gəlirlər , müəssisənin büdcəsi və maliyyə məlumatlarının əks etdirildiyi bütün hesabatlar aid edilə bilər. İdarəetmə uçotu daim kalkulasiya apararaq mövcud məsələlərin

aydınlaşdırılması və yaranmış risklərin aradan qaldırılması üçün daim alternativ variantları araşdırır və hesablayır.

Müəssisə daxilində maliyyə nəzarətinin obyektivliyini təmin etmək üçün idarəetmə uçotunun da obyektivliyi və operativliyi təmin edilməlidir. İdarəetmə uçotu üzərində maliyyə nəzarəti aparılan zaman idarəetmə uçotunun bir sıra prinsiplərə cavab verib vermədiyi ilk növbədə müəyyənləşdirilir. Maliyyə nəzarətinin nəticələrinin obyektiv ola bilməsi üçün idarəetmə uçotu aparılan zaman bu prinsiplərə riayət olunması mütləqdir. Qeyd etdiyimiz prinsiplərə aiddir: Operativlik prinsipi , analitiklik prinsipi , faydalılıq prinsipi , kafilik prinsipi , ünvanlılıq prinsipi , yararlılıq prinsipi.

Aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarəti aparılan zaman idarəetmə uçotunun qeyd etdiyimiz prinsiplərə cavab verməsi ilə yanaşı onun hesabatlarındakı maliyyə məlumatlarının düzgünlüyü və mühasibat uçotu məlumatları ilə örtüşməsi məsələsi də yoxlamanın obyektivi rolunda çıxış edir. Aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətinin obyektivliyinin təmin edilməsi və maliyyə nəzarətinin verimliliyinin artırılması , bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin atdığı addımlara nəzər saldıq. Lakin bunu da etiraf etmək lazımdır ki yerli müəssisələrin dəstəyi olmadan dövlət özü təklikdə maliyyə nəzarətinin inkişafına tam nail ola bilməz.

Müasir şəraitdə hökumətin qeyd edilən addımları maliyyə nəzarətinin yalnız bir nöqtəyə qədər inkişafını təmin edə bilər. Lakin nəzarət prosesinin davamlı inkişafını təmin etmək , onu istənilən səviyyəyə gətirib çıxara bilmək üçün dövlətlə yanaşı olaraq yerli aqrar-sənaye müəssisələri özləri də maliyyə nəzarətinin obyektivliyini təmin etmək üçün əllərindən gələni etməlidirlər. Sevindirici haldır ki , ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən belə müəssisələrdə son zamanlarda maliyyə nəzarətinə maraq əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli artmışdır. Bunun nəticəsində də yerli sahibkarlar öz müəssisədaxili təsərrüfat fəaliyyətini qurarkən daxili maliyyə nəzarətinin obyektivliyini və səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə təsərrüfatın ümumi struktrunda lazımi addımları atırlar. İEO-in təcrübəsinə nəzər salsaq açıq aşkar görə bilərik ki müasir inkişaf səviyyəsinə heç bir dövlət tək başına nail

olmamışdır. Bizim ölkəmizdə də bu verimliliyi artırmaq üçün dövlət qurumları ilə yerli sahibkarlar arasında sistematik şəkildə iqtisadi fəaliyyətin qurulması yönündə addımlar atılır.

3.3. İnkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye müəssisələrində nəzarət mexanizminin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri

Maliyyə nəzarətinin müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin və idarəetmənin səmərəliliyinin yaxşılaşdırılmasında ən mühüm amillərdən biri olduğu müasir iqtisadi mühitdə inkişaf etmiş ölkələr daxili təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyini və verimliliyini artırmaq üçün hər cür zəruri addımları atırlar. Xüsusilə kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılması çərçivəsində nəhəng iqtisadi dövlətlər və beynəlxalq qurumlar ortaq fəaliyyət göstərirlər. Bunun nəticəsi kimi iri transmilli aqrar-sənaye korporasiyalarında maliyyə nəzarəti tam mütəşəkkil şəkildə təşkil edilmişdir. Lakin İEÖ bunun maliyyə nəzarətini bir sistem kimi tam bir şəkildə fəaliyyət göstərməsinə kifayət etmədiyinin fərqləndirirlər. Maliyyə nəzarəti sistem olduğunda nəhəng transmilli korporasiyalarla yanaşı iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün orta və xırda aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması zərurəti aktual məsələ kimi çıxış edir. Maliyyə nəzarətinin əsas inkişaf istiqaməti kimi İEÖ-də orta və xırda təsərrüfat subyektlərində tam standartlara cavab verən maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması məsələsi çıxış edir. İEÖ-də maliyyə nəzarətinin inkişafı üçün atılan addımların səviyyəsini təhlil etmək üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarının nəhəng aqrar-sənaye müəssisələri olan *Cargill Inc.*, *Tyson Foods Inc.* və Braziliyanın nəhəng aqrar-sənaye müəssisəsi olan *JBS S.A.* şirkətlərində maliyyə nəzarəti və onun əldə etdiyi maliyyə nəticələrini müqayisə edək. Bu müəssisələrin seçilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Çünki bunlar həm İEÖ olan ABŞ-ın iri aqrar-sənaye müəssisələridir, həm də ABŞ qanunvericiliyinə əsasən daxili maliyyə nəzarəti sistemini ilk və mütəşəkkil formada təsərrüfatlarında təşkil etmiş müəssisələr olmaqla digərlərindən fərqlənirlər.

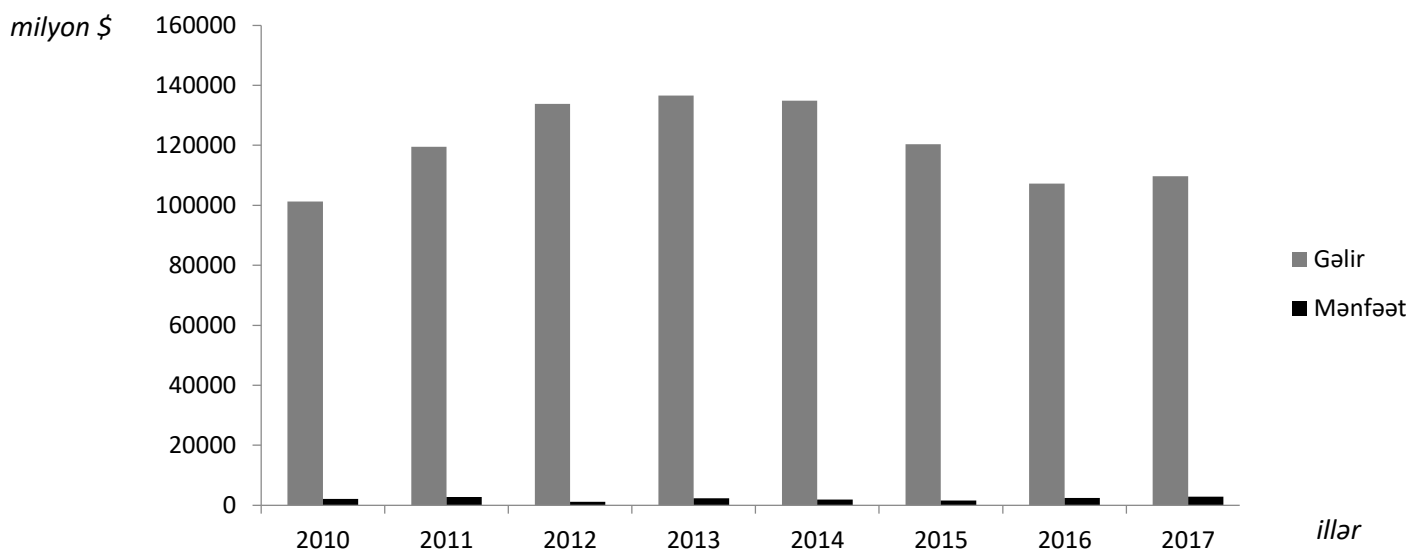
Cargill Inc. 1865-ci ildə Cargill və MacMillian ailələri tərəfindən ABŞ-da təsis edilmişdir. İlk başda xırda aqrar-sənaye kompleksi olan şirkət hal-hazırda 66 ölkədə fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə 150.000 işçisi olan şirkətin gəlirləri 2011-ci

ildə 119.5 milyard dollara çatmışdır. 2017-ci ilin iyul ayının 13-də ilin ilk yarısına dair Cargill şirkətində daxili maliyyə nəzarəti aparılmışdır və maliyyə nəzarətinin nəticələri GAAP standartlarına əsaslandırılmış bir şəkildə dərc edilmişdir. Maliyyə nəticələrinə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Ötən ilə nisbətən 2017-ci ilin ilk yarısında gəlirlərin həddi 85% artmışdır. Yəni, 1.64 milyard dollardan 3.04 milyard dollara yüksəlmişdir. ABŞ-ın GAAP baza məlumatlarına əsasən bu ortalama məbləğ olan 2.84 milyard dollardan 19% daha yüksək bir göstəricidir.
2. Taxıl, toxum və dənli bitkilərdən gələn ümumi gəlirin miqdarı 2% artaraq 109.7 milyard dollara çıxmışdır.
3. Pul dövriyyəsinin həcmi də 38% artaraq 4.69 milyard dollara çatmışdır.
4. İlin ilk yarısı üçün ümumi gəlirlərin həcmi əvvəlki dövrlərə nisbətən 460 milyon dollar artmış, xalis gəlirlərin həcmində də 347 milyon dollar artım müşahidə edilmişdir.
5. Xərclərin miqdarı da 4% artaraq yekunda 28.3 milyard dollar olmuşdur.
6. Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq çərçivəsində əldə olunan gəlir 7 milyon dollar artmışdır.
7. Maliyyə nəzarətinin nəticəsində əldə olunmuş maliyyə informasiyalarına baxaraq idarə heyəti 2020-ci ilə qədər istehsalın həcmının iki dəfə artırılma potensialının olduğunu, işçilərin sayının 300.000-ə qədər çıxarılaçağının və xarici əməkdaşlıqdan gəlirlərin 18 milyon dollar artırılacağına proqnozunu vermişdir.

Aşağıdakı qrafikdə Cargill şirkətinin son 8 il üzrə gəlir və mənfəət göstəriciləri açıq bir şəkildə əks etdirilmişdir.

Qrafik 3.1

Cargill şirkətinin gəlir və mənfəəti haqda diaqram.

Qeyd etdiyimiz maliyyə məlumatları hər biri daxili maliyyə nəzarəti və ABŞ hökumətinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq xarici maliyyə nəzarətinin yoxlamasından keçmişdir. Və audit rəyi açıqlandıqdan sonra maliyyə nəticələri müvafiq mənbələrdə ictimayətin rəyinə açıq bir şəkildə yerləşdirilmişdir.

Tyson Foods Inc. 1935-ci ildə John.V.Tyson tərəfindən ABŞ-ın Arkansas ştatında təsis edilmişdir. Dünyanın ən böyük ət istehsalçı və emalatçılarından biri olan Tyson şirkəti II dünya müharibəsi zamanı hərbiçilərin qida rasyonunun ödənilməsi üçün ABŞ hökuməti tərəfindən dəstəklənməsinin ardından sürətlə inkişafa keçdi və quşçuluğa diqqətin çox aşağı olduğu həmin dövrlər ərzində quşçuluq sahəsində ixtisaslaşdı. 113.000 işçiyə sahib şirkətin gəlirləri 2015-i ildə 41.373 milyard dollar olmuşdur. 54 quşçuluq ferması, 13 iribuynuzlu mal-qara ferması, 6 nəhəng donuzçuluq ferması və onlarla ət emalı müəssisələrinə sahib kompleks bir həftədə orta hesabla 42.5 milyon toyuq, 170.938 iribuynuzlu mal-qara, 347.891 donuz kəsilməsi, qablaşdırılması və göndərilməsi ilə məşğul olur.

Hal-hazırda Tyson şirkətinin son 3 ilin yekununa əsasən (2015, 2016 və 2017) uçot işi üzərində maliyyə nəzarəti təşkil edilmiş və yoxlamanın nəticəsində aşağıdakı əsas maliyyə nəticələri əldə edilmişdir. Qeyd edək ki, məbləğlər *milyon*

dollar kimi xarakterizə olunmuşdur. Və bu məlumatlar *United States Securities And Exchange Commission* tərəfindən təqdim olunmuşdur:

Cədvəl 3.1

Tyson şirkətinin maliyyə nəzarəti nəticələri.(2015-2017)

	2017	2016	2015
<i>Satışların həcmi (milyon dollar)</i>	38.260	36.881	41.373
<i>Satışlarda artım (faizlə)</i>	3.7 %	-10.9 %	0 %
<i>İribuynuzlu mal-qara satış həcmi</i>	14.823	14.513	17.236
<i>Donuzçuluq satış həcmi</i>	5.238	4.909	5.262
<i>Quşçuluq satış həcmi</i>	11.409	10.927	11.390
<i>Hazır qida məhsullarının satış həcmi</i>	7.853	7.346	7.822
<i>Digər məhsulların satış həcmi</i>	349	380	879
<i>Əməliyyatlardan gəlirlər</i>	2.931	2.833	2.169
<i>Davam edən əməliyyatlardan gəlir</i>	1.778	1.772	1.224
<i>Xalis gəlirlər</i>	1.778	1.772	1.224
<i>Pul və pul ekvalentləri</i>	318	349	688
<i>Cəmi aktivlər</i>	28.066	22.373	22.969
<i>Cəmi öhdəliklər</i>	10.203	6.279	6.690
<i>Nizamnamə kapitalı</i>	10.559	9.624	9.706
<i>Amortizasiya xərcləri</i>	761	705	711
<i>Maya dəyərinin ümumi həcmi</i>	33.177	32.184	37.456
<i>Ödənilmiş borclar</i>	3.159	714	1.995
<i>Dividəndin həcmi</i>	319	216	147
<i>Qudvil dəyəri</i>	9.324	6.669	-
<i>Qudvil dəyərindəki artım (faizlə)</i>	6.7 %	6.2 %	0 %
<i>Diskontlaşdırma dəyəri (faizlə)</i>	7.9 %	7.9 %	7.9 %
<i>Mənfəət vergisi xərcləri</i>	850	826	697
<i>İnventarın ümumi dəyəri</i>	3.239	2.732	-
<i>Uzunmüddətli öhdəliklər</i>	9.297	6.200	-

JBS S.A. 1953-cü ildə Jose Batista Sobrinho tərəfindən Braziliyanın Anapolis şəhərində təsis edilmişdir. Dünyanın ən böyük ət istehsalı və emalı şirkətlərindən biri olan JBS-in mərkəzi binası Sao Paulo şəhərində yerləşir. 200.000 işçiyə sahib şirkətin illik gəliri 2016-cı ilin məlumatına əsasən 53.5 milyard dollar olmuşdur. 2017-ci ildə Brazilyada ümumi ərzaq bazarında yaşanan düşüş JBS şirkətindən də yan keçməmiş və iqtisadi fəaliyyətində geriləmə müşahidə olunmuşdur. Cargill və Tyson şirkətlərində olduğu kimi JBS şirkətinin maliyyə vəziyyətini anlamaq üçün 2011 və 2012-ci illərin daxili maliyyə nəzarətinin yekun aktında əks olunmuş maliyyə məlumatlarına nəzər salmaq. Qeyd etmək ki,

məbləğlər *min dollar* kimi xarakterizə olunmuşdur. Və bu məlumatlar *KPMG Auditores Independentes* audit şirkəti tərəfindən təqdim edilmişdir:

Cədvəl 3.2

JBS S.A. şirkətinin maliyyə nəzarəti nəticələri.(2011-2012)

	2012	2011
<i>Pul və pul ekvivalentləri (min dollar)</i>	5.475.236	5.288.194
<i>Ticarət dövryyəsinin həcmi</i>	5.045.674	4.679.846
<i>İnventarın ümumi dəyəri</i>	6.333.557	5.405.705
<i>Bioloji aktivlər</i>	253.007	209.543
<i>Digər aktivlər</i>	521.268	526.649
<i>Uzunmüddətli aktivlər</i>	1.975.604	1.568.270
<i>Torpaq , tikili və avadanlıqlar</i>	15.661.692	15.378.714
<i>Aktivlərin ümumi həcmi</i>	49.185.876	47.410.884
<i>Ticarət fəaliyyəti zamanı yaranmış öhdəliklər</i>	3.513.481	3.323.886
<i>Borc sənədləri və veksellər</i>	4.819.190	5.339.433
<i>Mənfəət vergisi</i>	10.576	211.528
<i>Əməkhaqqı və digər büdcə öhdəlikləri</i>	1.246.11	1.167.163
<i>Digər öhdəliklər</i>	515.350	343.100
<i>Nizamnamə kapitalı</i>	21.506.247	21.506.247
<i>Ehtiyat kapitalın həcmi</i>	373.366	985.944
<i>Satışın ümumi həcmi</i>	34.479.371	29.294.545
<i>Satışın maya dəyəri</i>	30.708.013	26.186.645
<i>Satışdan gəlir</i>	3.771.358	3.107.900

İEO-in nüfuzlu şirkətlərinin maliyyə nəzarətinin nəticələrindəki effektivliyə nəzər salaraq güclü iqtisadiyyata malik ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan aqrar-sənaye təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətinə qismən aydınlıq gətirmiş olduq. Gördüyümüz kimi daxili maliyyə nəzarəti maliyyə məlumatlarının toplanması , saxlanması və emal edilməsi kimi təsərrüfatda çox böyük önəmə sahib olan mühasibat uçotunun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında əvəzsiz rola sahibdir. Bu da özlüyündə şirkətin pul dövryyəsi nə qədər böyük olur olsun ; filiallarının , bölmələrinin və daxili müəssisələrinin sayı nə qədər çox olur olsun vahid bir mərkəzdən maliyyə məlumatlarının sistemləşdirilməsi və idarə edilməsini , nəticədə də əlverişli idarəetmə qərarlarının verilməsini təmin edir. Cargill , Tyson və JBS S.A. şirkətlərinin təmsalında İEO-də maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətini və maliyyə nəzarəti mexanizmini aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmiş şəkildə xarakterizə edə bilərik:

- A) Maliyyə məlumatlarının bolluğunun və müəkkəbliyinin müşahidə olunduğu müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə nəzarəti effektiv maliyyə nəticələrinin əldə olunmasına xidmət edir.
- B) Təsərrüfat subyektləri iqtisadi strategiyalarını reallaşdırmaq üçün daxili maliyyə işinin təkmilləşdirilməsinə iri məbləğlərdə investisiyalar ayırırlar.
- C) Ölkə qanunvericiliyi xarici və daxili maliyyə nəzarətinin aparılması işini tam şəkildə tənzimləsə də xüsusilə maliyyə nəzarətinin aparılması yerli şirkətlərin öz inisiativinə verilmişdir.
- D) Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə rəhbəri sayılan CFO (Chief Finance Officer) şəxsən özü maliyyə nəzarətinin müəssisədə səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazımi şəraitin qurulması və müvafiq ixtisaslı kadrların seçilməsi məsələsinə nəzarət edir.
- E) İdarəetmə fəaliyyətinin istənilən səviyyədə aparıla bilməsi üçün təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin sistemli bir şəkildə təşkil edilməsi və hər bir bölməni əlaqələndirən nəzarət prosesinin formalaşdırılması idarə heyətinin qarşıya qoyduğu ən mühim tədbirlərdən biri kimi çıxış edir.
- F) Maliyyə nəzarəti mexanizminin tam səmərəli işləyə bilməsi üçün təsərrüfat subyektində mühasibat uçotu beynəlxalq standartlar (GAAP , İFRS və s.) əsasında təşkil edilir.

Əvvəlcədən də qeyd etdiyimiz kimi İEÖ-in iri transmilli aqrar-sənaye şirkətləri öz maliyyə nəzarətini müasir standartlar əsasında tam keyfiyyətli bir şəkildə təşkil etməyə nail olmuşdurlar. Lakin bu fakt İEÖ-də maliyyə nəzarətinin tam istənilən səviyyədə olmasına sübut deyildir. Çünki heç bir dövlətin iqtisadi mühitinin səviyyəsi onun nəhəng şirkətlərinin maliyyə nəticələrinin göstəriciləri ilə məhdudlaşa bilməz. Əgər qarşıya qoyulmuş məqsəd kimi maliyyə nəzarətinin tam bir şəkildə inkişaf etdirilməsi məsələsi əsas götürülürsə, onda nəinki iri təsərrüfat subyektlərində , həmçinin orta və xırda sahibkarlıqlarda da bu yüksək inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi zərurəti yaranır. Bu baxımdan İEÖ-lər öz iqtisadi mühitini yaxşılaşdırmaq, maliyyə münasibətlərini tənzimləmək və idarəetmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün bir sıra istiqamətlərdə addımlar atırlar. İEÖ-

də maliyyə nəzarəti mexanizminin effektivliyinin artırılmasına istiqamətlənmiş bu addımlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Müasir iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq daim yenilənən beynəlxalq standartların hazırlanması və tətbiq edilməsi.
2. Müəssisələrin idarə heyətinin maliyyə nəzarətinə və idarəetmədə koordinasiyanın yaradılmasına dair müsbət fikirin formalaşdırılması
3. Orta və xırda təsərrüfat subyektlərində seminarların təşkil edilməsi və onlarda maliyyə nəzarətinə maraq yaradılması.
4. Maliyyə nəzarətinin təsərrüfat subyektlərində idarəetmə işinin tərkibinə strateji uyğunlaşdırılması və onun maliyyələşdirilməsi məsələlərinin tənzimlənməsi.
5. Maraqlı tərəflərin maliyyə nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi işinə səfərbər edilməsi.
6. İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsinə dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaitlərinin ayrılması.
7. Digər İEÖ-lər və Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqların təşkil edilməsi və sair.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Araşdırmalarımızda aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarəti məsələləri , onların müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri , qabaqcıl ölkələrin iqtisadi təcrübəsi kimi amillərə nəzər salsaq da yekunda onu deyə bilərik ki bu sektorun sistemətik bir şəkildə inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır. Aqrar-sənaye sahəsinin inkişafını şərtləndirən ən mühim amil insanların ərzaq təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi məsələsidir. Az və ya çox olmasından, inkişaf edib etməməsindən aslı olmadan hər bir ölkə aqrar fəaliyyətlə məşğul olur. Bir sıra ölkələr var ki onlarda elektronika sənayesi , kosmik sənaye və ya avtomabil istehsalı sənayesi kimi iqtisadi sahələr mövcud deyildir, lakin hər bir ölkədə aqrar sənaye mövcuddur. Çünki kənd təsərrüfatı məhsulları birbaşa insan həyatı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə sahib olan qida vasitəsidir. Aqrar-sənaye sektorunu bu qədər əhəmiyyətli edən əsas səbəb də elə budur. Hər bir ölkə öz təsərrüfatını qurarkən , iqtisadi siyasətini formalaşdırarkən ilk növbədə ərzaq məhsulları ilə əhalinin tam təmin olunması məsələsini əhəmiyyətli sayır. Çünki aclığın hökm sürdüyü bir ölkədə nə inkişafdan nə də müstəqillikdən söhbət gedə bilməz. Müasir dünyamızda bir çox Afrika ölkələrində yaşanan vəziyyəti və geriliyi buna misal olaraq göstərə bilərik. Aqrar-sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətinin hər kəs fərqiindədir , çünki insan əhalisinin sayının artım tempi insanların tələblərini qarşılayacaq məhsul istehsalının artım tempindən çox-çox yuxarıdadır. Aparılan araşdırmalara görə əgər aqrar-sənaye sektorunun fəaliyyət səviyyəsi indiki tempdə qalarsa və inkişaf olmazsa bu zaman 2040-cı ildə artıq dünya əhalisinin yarısını ərzaqla təmin etmək mümkün olmayacaqdır. Bu baxımdan bir sıra beynəlxalq komissiyalar təşkil edilir , müvafiq beynəlxalq təşkilatların səlahiyyətləri artırılır və dövlətlər bu məsələnin birlikdə həll edilməsi üçün ittifaqa cəlb edilirlər. Qida sənayesi və ticarəti məsələlərində inkişafın və rahatlığın əldə olunması üçün addımlar atılır. 2050-ci ildə isə dünya əhalisinin 9.3 milyard nəfər təşkil edəcəyi proqnoz olunur. FAO (Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı) nun verdiyi məlumata görə isə 9.3 milyard insanı ərzaqla təmin etmək üçün kənd təsərrüfatında verimliliyin hazırki dövrlə müqayisədə 70 % artırılması tələb olunur.

Bu baxımdan hər bir ölkə öz üzərinə düşən məsələni həll etməyə borcludur. Azərbaycan Respublikasında da bu baxımdan həm müasir şəraitin yaxşılaşdırılması üçün , həm də gələcəyə istiqamətlənmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanması məsələləri aktual xarakter daşıyır. Aqrar-sənaye sahəsində hər bir strateji hədəfin reallaşdırılması üçün 2016-2020 ci illər üzrə prioritet istiqamətlər müəyyən olunaraq əsaslandırılmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunda həyata keçiriləcək prioritetlərin 2020-ci ildə real ÜDM-u birbaşa 575 milyon manat , dolay şəkildə isə 660 milyon manat olmaqla , ümumilikdə 1.235 milyard manat artıracağı və təxmini olaraq 20.000 yeni iş yerlərinin açılacağı proqnoz olunur. Bunun gerçəkləşdirilməsi üçün isə dövlət maliyyə resursları hesabına 1.170 milyard manat investisiya ayrılmışdır. Aqrar-sənaye məhsullarının istehsalı və emalı sektorunda göstərilən əsas təşəbbüslər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən əlaqələndirilsə də bu məsələyə bir sıra digər dövlət qurumlarının da daxil edilməsi planlaşdırılır. Bu qurumlara tam dəqiq bir şəkildə desək Nazirlər Kabineti , Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyası , Dövlət Statistika Komitəsi , Fövqəladə Hallar Nazirliyi , Standartlaşdırma Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi, Səhiyyə Nazirliyi , Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi , İqtisadiyyat Nazirliyi , Maliyyə Nazirliyi , Vergilər Nazirliyi , Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi , Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası , Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsi , “Aqrolizing” ASC , “Azərbaycan Meliorasiya və Su təsərrüfatı” ASC , “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” ASC , Ekologiya və Təbi Sərvətlər Nazirliyi , Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi , Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi , Ədliyyə Nazirliyi aid edilir. Qeyd etdiyimiz dövlət qurumlarının ortaq fəaliyyəti nəticəsində aqrar-sənaye sektorunun inkişafının təmin edilməsi ölkəmizin 2016-2020 ci illər üzrə ölkənin inkişafının strateji planının tərkib hissəsinə aiddir.

Ölkəmizdə görülən işlərin nəticəsidir ki , 2013-cü ildə FAO-nun metodologiyası ilə hesablanan Ümumi İstehsal İndeksi Vahidi (Gross Production Index Number) göstəricilərində bütövlükdə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə göstəricilər Azərbaycanda dünya üzrə orta göstəricidən yuxarı olmuşdur:

Ölkəmişlə dünyanın orta göstəricilərinin müqayisəsi.

FAO-nun göstəriciləri	Dünya	Azərbaycan
Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı	121.9	136.9
Ərzaq məhsulları istehsalı	122.4	142.1
Heyvandarlıq	117	165.9
Bitkiçilik	124.7	118.9
Taxılçılıq	121.9	135.5

Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye sahəsində inkişaf əhalinin ərzaq təminatının tam qarşılanması məsələsinə istiqamətlənmişdir. Müasir iqtisadi şəraitdə əhalinin sayı və ÜDM –un həcmi də nəzərə alınaraq kənd təsərrüfatına olan tələbin ödənilməsi səviyyəsi müəyyən olunmuşdur. 2015-ci ilin göstəricilərinə əsasən ayı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə əhalinin ərzaq təminatı səviyyəsini aşağıdakı cədvəllə göstərək:

Cədvəl 4.2

2015-ci il Azərbaycan əhalisinin ərzaqla təminatı səviyyəsi.

Məhsullar	Özünü təminatmə səviyyəsi (%)
Mal əti	92
Qoyun əti	99
Quş əti	98.6
Yumurta	99
Süd və süd məhsulları	80
Taxıl	60
Tərəvəz	103
Kartof	90
Bostan məhsulları	100
Meyvə və giləmeyvə	120
Üzüm	98
Şəkər	170

Ölkəmizdə aqrar-sənaye sektorunda inkişafı təmin edəcək olan hər bir amilə diqqətlə yanaşılır. Aqrar-sənaye müəssisələrində idarəetmənin işinin səmərəliliyini artıran , müəssədaxili təsərrüfatın nə səviyyədə olduğunu dəqiq bir şəkildə təhlil edən , hər bir təsərrüfat prosesini qeydə alan uçot işinin düzgünlüyünü tənzimləyən , müəssisədə kordinasiya və sistemliliyi təmin edən *maliyyə nəzarəti* prosesi də bu amillərdən biridir. Əgər aqrar-sənaye müəssisələrində məhsuldarlığın artırılması insanların gələcəyi üçün bu qədər mühimdirsə , düzgün maliyyə münasibətlərinin bərqərar olunması da həmin müəssisələrin verimliliyinin , iş keyfiyyətinin artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ daxili maliyyə nəzarətinin lazımi səviyyədə qurulmasının müasir iqtisadi şəraitdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını qeyd etmək məqsədəuyğun olardı. Normal iqtisadi mühitin formalaşmadığı müəssisədə heç bir məhsuldarlıqdan söhbət gedə bilməz. Normal iqtisadi mühit isə yalnız təsərrüfatdaxili maliyyə münasibətlərinin lazımi səviyyədə təşkil olunması ilə əldə edilə bilər. Mühasibat uçotu və maliyyə nəzarəti maliyyə strukturunun təşkili zamanı nəzərə alınan ən əsas amillər kimi xarakterizə olunurlar. 2016-2020 ci illər ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində xarici və daxili maliyyə nəzarəti məsələlərinin tam bir şəkildə həll olması üçün zəruri tədbirlər kompleksi hazırlanmışdır. Ölkəmizdə maliyyə nəzarətinə dövlət qayğısı nə qədər yüksək səviyyədə olsa da yenə də bu sahənin fəaliyyətinin kifayət qədər səmərəli olduğunu demək təssüflər olsun ki çətindir. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində yenidənqurmalar, maliyyə nəzarəti sahəsində yeni dövlət qurumlarının yaradılması, müvafiq orqanlara daha geniş səlahiyyətlərin tanınması, İEÖ-lər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqların aparılması, beynəlxalq standartların ölkənin maliyyə mühitinə uyğunlaşdırılması və tətbiq olunması, maliyyə nəzarəti sahəsində daha səmərəli normativ aktların və sənədlərin tərtib olunması, daxili və xarici maliyyə nəzarəti münasibətlərinin tənzimlənməsi və bu kimi bir çox faktı dövlətin maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün atdığı addımlara misal olaraq sadalaya bilərik. Lakin bunlara baxmayaraq hələ də maliyyə nəzarəti, xüsusilə də daxili maliyyə nəzarəti münasibətləri istənilən səviyyədə deyildir.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin əsasən regionlarda, mərkəzi nəzarət orqanlarından kənarda yerləşməsi də kənd təsərrüfatı müəssisələrinə maliyyə nəzarətində çətinliklər yaradır. Bu baxımdan regionlarda nəzarət qurumlarının fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi zərurəti yaranır. Hal-hazırda regionlarda xarici maliyyə nəzarətinin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə mərkəzi maliyyə nəzarəti orqanları və bir sıra auditor şirkətlərin filial və şöbələrinin yaradılması aktualdır. Bu addımların nəticəsinin bir neçə ilə müşahidə ediləcəyi və aqrar-sənaye sahələrində xarici maliyyə nəzarətinin lazımi səviyyədə təşkil edilməsinə nail olunacağı proqnozlaşdırılır. Görülən işlər xarici maliyyə nəzarətinin normal səviyyədə təşkilinə təkan versə də daxili maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması problemləri

daha aktualdır. Çünki daxili maliyyə nəzarəti birbaşa təsərrüfat subyektlərinin rəhbərlərinin təşəbbüsü nəticəsində təşkil edilir və onların iş fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Lakin ölkəmizdə orta və xırda təsərrüfat subyektləri, xüsusilə də fəaliyyətini regionlarda yerinə yetirən aqrar-sənaye müəssisələrinin rəhbərləri daxili maliyyə nəzarətinin lazımi səviyyədə aparılmasında maraqlı deyildirlər. Belə halların qarşısının alınması üçün “Auditor Fəaliyyəti Haqda” qanunda məcburi daxili audit məsələsi hökumət tərəfindən irəli sürülmüşdür. Maliyyə sanksiyaları və cərimələrin tətbiq edilməməsi üçün bu qanun yerli sahibkarları daxili audit prosesinin ən az ildə bir dəfə olmaqla aparılmasına təşviq etsə də nəticə etibarilə daxili maliyyə nəzarətinin lazımi səviyyədə olması üçün heç bir fayda vermir.

Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin aparılması indiki halda bir sıra problemlərlə üzləşsə də bu problemin yaxın bir zamanda aradan qaldırılacağını proqnoz etmək heç də çətin deyil. Çünki orta və xırda sahibkarlıqlarda maliyyə nəzarətinin lazımi səviyyədə təşkili yalnız yerli sahibkarların maarifləndirilməsi ilə əldə edilə bilər. Onlara maliyyə nəzarətinin idarəetmə fəaliyyətinin və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli bir şəkildə aparılmasında nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu çatdırmaq lazımdır. Yalnız bundan sonra hər bir sahibkar təşkil edəcəyi maliyyə nəzarəti prosesinin onun işinə nə qədər faydalı olacağını görəcək və daxili maliyyə nəzarətinin aparılmasında maraqlı olacaqdır. Hal-hazırda belə maarifləndirmə işlərinin aparılması üçün regionlarda seminarlar təşkil olunur, beynəlxalq əməkdaşlıqlar çərçivəsində ölkəyə mütəxəssislər cəlb edilir, qanunvericiliyin təbliğatı artırılır, normativ sənədlər və metodiki vasitələr çap olunur və bunun kimi bir sıra digər tədbirlər görülür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.“Aqrar sahədə davamlı inkişafın formalaşması məsələləri” Rüstəmov R.M. Azərbaycan Aqrar Elmi, 2006, № 2, s. 182-186;
- 2.“Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri” Salahov S.V. Bakı: «Nurlar», Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 504s.
- 3.“Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı” Hacıyev Ə.H.Bakı:Təhsil, 2006, 335 s.
- 4.“Aqrar sənayenin dövlət tənzimlənməsinin problemləri” Salahov S. V. Bakı 2004.
- 5.“Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 522 s.
- 6.“Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı strategiyası”. Bakı, 2014, 15 aprel.
- 7.“Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarə etmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi”. Aliyev İ.H. Bakı: Elm, 2003, 315 s
- 8.“Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı” İsmət Abbasov -2013.
- 9.“Audit” (dərslük) Abbasov İ.M Bakı . 2007.
- 10.“Biznes işini necə təşkil etməli” Nuriyev Ə.Q. Бакы 1998
- 11.“İqtisadi nəzəriyyə Makroiqtisadiyyat-1,2” Daşkov və K nəşriyyat – ticarət korporasiyası Moskva, 2008.
- 12.“İqtisadi təhlil” (dərslük). Mahmudov İ.M.,İsmayılov N.M., Zeynalov T.S. ADİU-nun nəşriyyatı, 2010.
- 13.“İqtisadi təhlil”. Dos. Cəfərli H.A.. “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2009.
- 14.“İqtisadiyyatın Dövlət tənzimlənməsi” Allahverdiyev Ş.B. , Qafarov K.S. , Əhmədov Ə.M. Bakı 2012
- 15.“Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotu”. Y.Əhmədov, İ.Verdiyev, Ş.Abdulov, 2009.
- 16.“Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi” Əhmədov İ.V. Bakı: Ozan, 2006, 880 s.
17. “Korporativ Maliyyə” M.M.Sadıqov . Bakı. 2007.
- 18.“Maliyyə” D. Bağirov, M. Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2011.
- 19.“Maliyyə təhlili” dərslük. Kazımov R.N, Müslümov S.Y, ADİU-nun nəşriyyatı, 2012.
- 20.“Milli iqtisadiyyatı dövlət tənzimlənməsi“ Allahverdiyev Ş.B. , Qafarov K.S. , Əhmədov Ə.M. 2012
- 21.“Regional siyasət və idarəetmə” Nuriyev Ə.N. Bakı 2004

22. "Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri" . İbrahimov İ.H. B: Səda, 2010, 248 s.
23. "Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu". (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). – Bakı: "İqtisadiyyat və audit" jurnalının nəşri 2006.
24. "Vergi nəzarəti" D.A.Bağirov Bakı - 2006.
25. "Kooperatiflerde Denetim" Gülen Özdemir , 2013.
26. "Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi" Vedat Ceyhan . I cilt. Samsun. 2014
27. "Аудит" Ерофеева В.А, Пискунов В.А, Битюкова Т.А. Москва. Высшее образование 2005
28. "Аудит" Шеремет А.Д, Суйц В.П. Москва Инфра 2005
29. "Государственный финансовый контроль" , 512 с, 2012 г.
30. "Государственный финансовый контроль" Петров А.Ю. // Финансы - 10, 2010
31. "Контроль и ревизия: учеб. Пособие" / В. К. Сусин, В. П. Шегурова, О. В. Шибилева. — Саранск, 2010.
32. "Корпоративные финансы " Раимов С.Р. 512 с , 2004 г.
33. "О некоторых вопросах государственного финансового контроля в стране" .Пансков В.Г. // Финансы 2008 - 5
34. "О роли Счетной палаты РФ в системе органов государственного финансового контроля". Пансков В.Г. Финансы 2007. - 9
35. "Планирование в аудите" Бычкова С. М.. Финансы и статистика 2000
36. "Финансовый контроль" Владимир Ш. - Вера Родионова, 320 с, 2002 г.
37. "Agricultural Finance" Helyette Geman, Willey . February 9 , 2015.
38. "Financial Managment for Development" Cammack-John, INTRAC, Oxford 2009.
39. "Financial management in agriculture" , Zhengfei Guan , Spring 2007
40. "International Financial Statement Analysis" , Michael A Broihahn, Elaine Henry, Thomas R. Robinson, and Wendy L. Pirie , 2012
41. "International Financial Management" , Jeff Madura and Roland Fox , 2006
42. "Managing the agriculture budget wisely" Mariann Fischer Boel, Luxembourg 2007.
43. www.e-qanun.az

44. www.ekinchi.az

45. www.google.az

46. www.stat.gov.az

47. www.wikipedia.com

X Ü L A S Ə

Dissertasiyada ölkəmizin müasir iqtisadi şəraitdə aqrar-sənaye komplekslərində maliyyə nəzarətinin vəziyyəti araşdırılmışdır. İEÖ lərin bir sıra qabaqcıl aqrar-sənaye korporasiyaları ilə müqayisəli təhlili verilmişdir. Aqrar-sənaye müəssisələrində cari problemlər araşdırılmış və onların həlli yolları təklif edilmişdir. Tədqiqat işi giriş hissədən , 3 fəsildən , nəticə və təklifdən ibarətdir. Sonda isə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı qeyd olunmuşdur. Tədqiqat işinin I fəslində aqrar sənaye müəssisələri və maliyyə nəzarəti haqqında ümumi anlayışlar, korporativ maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılmasının nəzəri əsasları öyrənilmişdir. II fəsil aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin tədqiqi və müasir vəziyyətinin təhlilinə həsr edilmişdir. III fəsildə isə müəssisələrdə korporativ maliyyə nəzarətinin əsas problemləri və onların həlli yolları dəyərləndirilmişdir.

P E 3 İ Ü M E

Диссертация рассмотрела состояние финансового контроля нашей страны в агропромышленных комплексах в современных экономических условиях. Сравнительный анализ ОВОС был проведен с рядом передовых аграрно-промышленных корпораций. Изучены текущие проблемы в агропромышленных предприятиях и предложены решения. Исследование состоит из вводной части, главы 3, заключения и предложения. Наконец, был упомянут список использованной литературы. В первой главе исследования были изучены общие концепции аграрной промышленности и финансового контроля, теоретические основы формирования системы корпоративного финансового контроля. Глава II посвящена изучению финансового контроля и анализа текущего состояния аграрно-промышленных предприятий. В главе III основные проблемы корпоративного финансового контроля и пути их решения оцениваются на предприятиях.

S U M M A R Y

The dissertation examined the state of financial control of our country in agro-industrial complexes in modern economic conditions. Comparative analysis of EIAs has been made with a number of advanced agrarian-industrial corporations. Current problems in agro-industrial enterprises have been studied and solutions have been proposed. The study consists of the introduction part, chapter 3, conclusion and proposal. Finally, the list of used literature was mentioned. In the first chapter of the research, general concepts of agrarian industry and financial control, theoretical foundations of the formation of corporate financial control system were studied. Chapter II is devoted to the study of financial control and analysis of the current state of agrarian-industrial enterprises. In Chapter III, the main problems of corporative financial control and ways of their solution are assessed at enterprises.

Abbasov Səbuhi Mübariz oğlunun “Aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarəti” mövzusunda dissertasiya işinin

R E F E R A T I

Tədqiqat işinin aktuallığı : Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı bir sıra yerli və dünya bazarında qabaqcıl rol oynayan qlobal aqrar-sənaye komplekslərinin maliyyə məlumatları , maliyyə nəzarətinin strukturu və maliyyə nəzarəti nəticəsində formalaşmış yekun rəylərin məzmunu araşdırılmışdır. Bu mövzunun əhəmiyyətli olmasının ən əsas səbəbi aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin düzgün aparılması birbaşa bu müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinə istiqamətlənmiş olmasından irəli gəlir. Aqrar sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti isə birbaşa ölkə iqtisadiyyatına təsir edir. Qeyri-neft sektoruna diqqətin bu qədər artdığı son günlərdə bilavasitə kənd təsərrüfatı sahəsi ən əsas diqqət və qayğı mərkəzi olmuşdur. Bu isə özünü Azərbaycan Respublikası iqtisadi siyasətinin mühim istiqamətlərindən biri kimi biruzə verir. Təsadüfi deyildir ki, prezidentimiz ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı hökumət təşkilatlarına daima öz tapşırıqlarını verir, həmçinin davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri müəyyən edilməsi , müvafiq dövlət proqramlarının yaradılmasına dair göstərişlərini irəli sürür.

Maliyyə nəzarətinin sistemli təşkili məsələsi aqrar sənaye müəssisələrində ən əsas aktual məsələ kimi çıxış edir. Aqrar-sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı aşağıdakı səbəblərə görə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır:

4. Bu sektorun inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin yaradılması üçün ən mühüm addımdır.
5. Aqrar-sənaye sektoru üçün perspektivli iqlim şəraitinə və torpağa sahib olduğumuzdan bu sahə yeni komplekslər yaradılaraq iş yerlərinin açılmasına çox böyük imkan yaradır. Bu da öz növbəsində məşğulluq probleminin aradan qaldırılması üçün atılmış bir addım kimi qiymətləndirilə bilər.
6. Qeyri neft sektorunda ixracın artırılması üçün ən optimal variant olduğundan kənd təsərrüfatı ixracatın inkişaf etdirilməsi üçün ən böyük potensiala sahibdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi : Aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin öyrənilməsinin müasir vəziyyətinə nəzər salarkən görürük ki, maliyyə nəzarəti anlayışı günümüzdə bir sıra iqtisadçı alimlərin öz əsərlərində tədqiqat obyektini kimi istifadə edilmişdir , bu da nəzarətin maliyyə işində önəmini vurğulamaq üçün çox əsaslı bir sübut sayıla bilər. Maliyyə nəzarəti sahəsinin nəzəri əsasları , müasir vəziyyəti və inkişafına dair məsələlər Ə.Ələkbərovun , D.Bağirovun , İ.M.Mahmudovun , H.A.Cəfərlinin , Ş.B.Allahverdiyevin , K.S.Qafarovun , İ.Abbasovun və bir sıra digər iqtisadçı alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Aqrar-sənaye komplekslərinin təşkil edilməsi , bu müəssisələrdə maliyyə strukturunun formalaşdırılması , ümumilikdə aqrar sahənin iqtisadiyyatının təşkil və strukturları ilə bağlı məsələlərə isə İ.Ş.Qarayevin, İ.H. Aliyevin, S.V.Salahovun , R.M.Rüstəmovun , Ə.H.Hacıyevin , İ.V.Əhmədovun və sair alimlərin əsərlərində əks etdirilmişdir.

Tədqiqat mövzusunun məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin qarşısında əsas məqsəd kimi aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarətinin aparılmasının müasir vəziyyətinin tədqiq edilməsi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi durur. Nəticə etibarlı ilə aqrar-sənaye müəssisələrində aparılan maliyyə nəzarətinin nə dərəcə effektiv olması və gələcək səmərəsinin artırılması üçün hansı addımların atılmasının zəruri olduğunu müəyyən etmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Mövzunun araşdırılması zamanı bir sıra mühim vəzifələr müəyyən edilmişdir:

6. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən əsas aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətlərinin araşdırılması.
7. Milli aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti ilə müqayisəli təhlil edilməsi. Və bu mövzunun şəffaf bir şəkildə tədqiq edilməsi.
8. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin rolunun dərinlən araşdırılması.
9. Maliyyə nəzarəti ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin qeyd edilməsi və həlli yollarının təklif edilməsi.

10. Aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işləyib hazırlanması.

Dissertasiya araşdırılmasının obyektı və predmeti : Araşdırmanın tədqiqat obyektı kimi müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin strukturu, təşkil olunması , aparılması və əhəmiyyəti çıxış edir. Daha dəqiq desək , Azərbaycanda aqrar-sənaye müəssisələrinin yaradılması, fəaliyyəti , bu müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin quruluşu, maliyyə nəzarəti prosesinin inkişaf etdirilməsi və bu yolda atılan addımlar, kənd təsərrüfatında maliyyə nəzarətinin üzləşdiyi problemlər və sair belə obyektlərə aid edilir. Tədqiqatın yekununda səmərəli nəticənin əldə olunması məqsədi ilə araşdırmanın tətbiq olunduğu sahələr əsasən Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye müəssisələri olmuşdur . Lakin bununla yanaşı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrin aqrar-sənaye kompleksləri də dissertasiyada tədqiqatın predamenti kimi çıxış etmişdir. Mövzunun araşdırılması zamanı Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi əsas statistik məlumatlarla yanaşı ayrılıqda bir sıra aqrar-sənaye müəssisələrinin statistik məlumatları , Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi , yerli və xarici nəşrlər o cümlədən elmi jurnallar və məqalələr , həmçinin internet saytlarındakı məlumatlardan informasiya bazası kimi əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Dissertasiya işinin *birinci fəsili* olan nəzəri bölməsində metodoloji və nəzəri əsasların təhlil edilməsi üçün deduksiya , induksiya və müqayisə metodu tətbiq edilmişdir. Dissertasiya işinin *ikinci fəsili* müasir vəziyyətin təhlili mövzusunda olduğundan bu bölmədə əsasən empirik tədqiqat metodu , müqayisə və statistik metod tətbiq edilmişdir. Dissertasiya işinin *üçüncü fəsilində* mövzuya təkmilləşdirilmə və inkişaf istiqamətləri aspektindən nəzər salındığından burada analiz , sintez və müqayisə metodları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Əsas elmi yenilik kimi mövcud şəraitdə ölkəmizdə və dünya dövlətlərində aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətinin

müasir vəziyyətlərinin müqayisəli təhlil edilməsi və cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi məsələsi durur. Ümumilikdə isə tədqiqatın nəticəsində aşağıdakılara nail olunmuşdur.

1. Aqrar-sənaye müəssisələrində korporativ maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması üçün beynəlxalq təşkilatların və İEÖ-in təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiq edilməsi yolları araşdırılmışdır.
2. Müasir iqtisadi şəraitdə aqrar-sənaye sektorunda mühasibat uçotunun səmərəliliyi tədqiq edilmiş və qiymətləndirilmişdir.
3. Xüsusilə aqrar-sənaye sektorunda maliyyə nəzarətinin davamlı inkişafına nail olunması üçün zəruri olan məsələlər araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiq edilən mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki , araşdırma zamanı toxunulan məsələlərin həlli birbaşa praktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki , maliyyə nəzarətinin lazımi formada aqrar-sənaye müəssisələrində tətbiq edilməsi istər təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarət , istərsə də optimal idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün əvəzsiz rola malikdir.

Tədqiqat nəticələrinin aprobasiyası: Qeyd edək ki , tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş fikir və təkliflərin yerli aqrar-sənaye müəssisələrində sınaqdan keçirilməsi praktiki olaraq mümkün olmamışdır.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işinin həcmi 94 (doxsan dörd) səhifə təşkil edir. Və bura giriş bölməsi , hər biri üç mövzudan ibarət olan üç fəsil, nəticə və dissertasiya işinin yazılması zamanı istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı daxil edilir. I fəsildə aqrar sənaye müəssisələri və maliyyə nəzarəti haqqında ümumi anlayışlar, korporativ maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılmasının nəzəri əsasları öyrənilmişdir. II fəsil aqrar-sənaye müəssisələrində maliyyə nəzarətinin tədqiqi və müasir vəziyyətinin təhlilinə həsr edilmişdir. III fəsildə müəssisələrdə korporativ maliyyə nəzarətinin əsas problemləri və onların həlli yolları dəyərləndirilmişdir.